

EESTI KIRJANDUS

SISU:

- I. CSEKEY:** Hõimrahvaste rahvushümnidest.
- R. PÖLDMAE:** Mango Hans. (Pildiga.)
- J. MÄGISTE:** Kurelaste probleem uues valguses.
- A. SÄÄRITS:** Oskar Luts — Kogutud teosed.
- L. ANVELT:** Joh. Hiemets — Õige vaim.
- L. PALM:** Sari noorsooraamatuid „Targad tähed“.
- O. URGART:** Oskar Loorits — Liivi rahva mälestuseks.
- O. A. WEBERMANN:** Arno Raag — Kolm nädalat punast diktatuuri.
- A. PALM:** Vana Tallinn.
- J. SARV:** Rästapääsukese teaduslikust nimest.

N° 9

23. september

1939

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

Ar 969 F
E. 606

BEST
AIR RAY'S
RAMAT KOGU

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

TARTUS

SEPTEMBER 1939

NR. 9

HÕIMRAHVASTE RAHVUSHÜMNIDEST.

1.

1937. aastal täitus ümmarguselt sada aastat Mihály Vörösmarty „Szózat’i“ (Üleskutse) ilmumisest. On andmeid, et ta mõne stroofi juba 1835. a. paberile pani ja luuletuse 1836. a. välja töötas, kuid esimest korda nägi „Szózat“ trükivalgust 1837. a. József Bajza „Auroras“¹⁾.

Vaevalt on teist ungari luuletust, mille saatus oleks olnud hiilgavam kui „Szózat’il“, mis, levides paleest kuni hurtsikuni, sai Ungari rahvuslauluks. Ainult Kőlcsey „Himnusz“ (Hümn) ja Petőfi „Nemzeti dal“ (Rahvuslaul) võivad kiidelda samasuguse levikuga. Need kolm luuletust on kasvanud nii tihedalt kokku Ungari ajaloo eelmisel sajandil, et neid võib pidada tõeliselt ungari rahvushinge ürgseks avalduseks. Vörösmarty „Szózat“ on muutunud ühes Kőlcsey „Himnusz’ega“ Ungari rahvuslikuks hümniks. Ametlikkude või mitteametlikkude pidustuste puhul lauldakse neid rahvuslaule koos või eraldi. Alles Trianoni katastroofist peale lisandus neile veel proua Papp-Váry „Hitvallás“- (Usutunnistus-) nimeline laul, mis pealkirja all „Magyar hiszekegy“ (Ungari usutunnistus) muutus rahvuslikuks palveks.

Vörösmarty „Szózat“ on ungari romantika rikkaliku rahvuslühirika avaldus. Tema tekkelugu on lähedases ühenduses mõeldunud sajandi kolmekümnendate aastate reformide-järgu ajalooa. „Szózat“ tuksub tõeliselt selle ajajärgu süda. Oma rahvuslikult inspireeritud luulega teostas Vörösmarty ungari kirjandusloos sama osa kui „suurim ungarlane“ (Széchenyi) Ungari poliitilises ajaloos. Noore Vörösmarty rahvuslik kontseptsioon juurdus veel eelromantika kibedaist põhimeeleoludest. See oli Viini kongressile järgnenud ajajärk, mil Ungari kiratses Aust-

1) XVI (uus VI) aastak., lk. 375—377.

ria monarhia külge liidetud provintsina, kõigist riikliku iseolemise võimalustest riisutuna. Selle ajajärgu luules valitses passiivne unistamine, tegevusetu mineviku-jumaldamine ja resigneeritud rahulolu saatusega. Klassilise kangelaste jumaldamise ja mineviku küljes rippuva aupaiste-iha kõige suurejoonelisemaks luuleliseks väljenduseks oli Vörösmarty epos „Zalán futása“ (Zaláni põgenemine).

Széchenyi uus reformnatsionalism pööras Vörösmarty filosoofia ja luule uude suunda. Suurim ungarlane kuulutas Ungari iganenud seisuslikule põhikorrale sõja ja tahtis muuta majanduslikku süsteemi. Unistamist kuulsusrikkast minevikust ei pidanud ta küllaldaseks. Ainult teojõuline, tõsine ja ettenägelik töö võib rahvast ajaloo surnud punktist üle aidata. Kahekümne-aastate loobuvais meeleoludes oli erakordselt suur mõju Széchenyi ennustustel sellest Ungarist, mida veel ei olnud, vaid mis sünnib. Mineviku asemel niisiis tulevik, endise parandamise asemel kriitika, juurdlemise asemel töö ja surma asemel uue elu võimalused. Széchenyi rahvuslik kontseptsioon mõjutas nüüd tugevasti Vörösmarty maailmavaadet ja tõstis tema ideedemaailma välja sihitu pessimismi riigist. Selle asemel, et anduda maailmavaatelistele võitlustele, muutus Vörösmarty Ungari suure rahvusliku saatüsühtsuse äratajaks. See oli tee, mis viis Vörösmarty „Zalán futásast“ „Szózatini“.

Kuidas Széchenyi, kogu ajajärgu suur inspireerija, mõjutas „Szózati“ tekkimist, seda on huvitavalt valgustanud kirjanduslooline uurimus²⁾. 30. nov. 1835. a. pidas Széchenyi oma kuulsa riigipäevakõne ungari keele asjus. Sellest aastast leiti Vörösmarty järelejäänud paberite hulgast paberileht, millel „Túlvilági kép“ (Teise maailma pilt) nimelise luuletuse (1835) mõne rea järel leidusid „Szózati“ kaks esimest stroofi. Nähtavasti oli see esimene visand, mis lõplikust redaktsioonist veel pisut erines. 1836. aastal luuletust tervikuna kirjutades muutis ta selle esialgselt kontsepti. Kui nüüd „Szózati“ sissejuhatavaid sõnu loeme, leiame need Széchenyi mainitud kõnes. „Ungarlastel on ainult siin oma ainus kodu... Peale meie vaese ning armsa Ungari kodumaa ei ole laias maailmas teist leida.“ Aga olgu kuis

2) Vrd. Pál Gyulai, Vörösmarty életrajza (Vörösmarty elulugu). 6. tr., Budapest, 1919, lk. 200 jj. — Kálmán Pintér, Két nagy ember emlékezete. Magyar Szemle III, 1891, nr. 52, lk. 618–621. — Sama, Széchenyi és Vörösmarty. Magyar Állam XXXVIII, 1897, nr. 82 ja 83. — István Sándor (Skala), Gróf Széchenyi István és a magyar romanticizmus. Viini „Collegium Hungaricum“i vihk XI, Budapest, 1932, lk. 44 jj. — Sama, A Százéves Szózat. Magyar Szemle XXVII, 1936, nr. 1, lk. 37 jj.

tahes, kindel on, et Széchenyi reformnatsionalism mõjutas Vörösmarty rahvuslikku lüürikat.

Pole kahtlust, et rahvuslikku vaimu ja tunnet keegi sügavamalt ning tõelisemalt ei väljendanud kui Vörösmarty ses luuletuses. Sellest tuleb, et kui Vörösmarty tähendust ühe luuletusega tahame iseloomustada, nimetame teda „Szózat“ loojaks. Ka Petőfi kirjutab sellest 1848. a. „Vörösmartyhoz“ (Vörösmartye-) nimelises, poliitilistel põhjustel küll pilkavas luuletuses:

Sina olid rahvuslaulik?
Sina kirjutasid selle üleskutse,
mis kõneles riigi südamesse?...

Agas see seletab ka „Szózat“ püsiva seisukoha ja surematuse, mida talle kohe pärast ilmumist ennustas Pápa kolleegiumi kuulus õpetaja Lajos Tarczy. Pole ime, et see korraga rahvuslikuks palveks sai, kuna ta rahva südamest puhkes. „Selles on meie sugulus, üksteisest olenevuse tõuline instinkt, pikkade ja sagedaste kannatuste kibedus, allasurutuse taltsutamatu uhm, kangelaslike, kuulsate lahingute tõsine uhkus, meie õigustunde energia, kurvad aimused ja esilepuhkev vaimustus. Vaat, kogu ajalugu...“³⁾ Agas ajalugu kindlustab teatavale rahvale õiguse maa kohta, millel see elab. Peavarju andev maa on kodumaa. Selle verrega kastetud maa omandusõiguse ja sellega ühenduses oleva rahvusliku ajaloo kuulsusrikkuse sulges „Szózat“ kõrgelt helisevasse oodi. Rahva põlised tunded keevad selles. Selle rütmis tuikab rahva verelöök.

Kui üldarmastatuks „Szózat“ lühikese aja jooksul muutus, tõendab seegi, et Ede Bartay, Rahvusteatri direktor, määras selle kõige paremale viisile kahekümne-guld-nase auhinna. Võistlusele tuli sisse kakskümmend viisi. Neist on neliteistkümmend Rahvusteatri raamatukogus, kolm aga Ungari Rahvusmuuseumis. Suurem osa neist oli tolle aja muusikakäsitusele vastavalt kirjutatud tšardaši laadis. Võistlusel tuli võitjaks Béni Egressy. Õigupoolest on temagi meloodia aeglane tšardašš. Tema viis kanti esimest korda ette 10. mail 1843. a. Rahvusteatriis⁴⁾.

2.

Vörösmarty luuletus tõlgiti peatselt viieteistkümmesse võõrkeelde ja töötati ümber tšehhi ning eesti keelde. Esimene tõlge oli praeguste andmete järgi saksakeelne, mis ilmus pealkirja all

³⁾ Zsolt Beöthy, Vörösmarty és történeti helye. Magyar Múza I, 1920, nr. 5—6, lk. 210.

⁴⁾ Vrd. József Bayer, A „Szózat“ megzenésítése 1843-ban. Budapesti Szemle CLIII, 1913, lk. 337—346.

„Zuruf (Szózat). Aus dem Ungarischen des Vörösmarty, von Gustav Steinacker“. Selle avaldas „Der Ungar“ nimeline aja-
leht (Jg. I, Pesth, den 11. April 1842, Nr. 82, S. 457). Tõlkija
Gustav Steinacker (kirjanikunimega Treumund) on sündinud
Viinis 1809. a., oli 1839.—1842. a. koolidirektoriks Debrecenis, pä-
rast seda kuni 1846. aastani ev. hingekarjaseks Gölnichányas,
Szepességis. Seejärel pidas ta 1852. aastani õpetajaametit Tries-
tis, kust läks Hannoveri ja edasi Weimaris, kus ta kuulus Franz
Liszti lähemasse sõprusringi. 1857. a. peale oli ta õpetajaks Wei-
mari lähedal Butteltstetdis kuni oma surmani 1877. „Szózat“
esimese saksakeelse tõlke ilmumine 11. aprillil 1842. a. oli ungari
kirjandusajaloolastele seni tundmata.

Eriline huvi „Szózat“ vastu hakkas avalduma 60-ndate aas-
tate algul. „Vasárnap Ujsági“ (Pühapäeva-leht) 1861. aastakäi-
gule eri vihikuna liidetud lisa ⁵⁾ avaldaski sellest üheksa tõlget
saksa, prantsuse, inglise, itaalia, sloveeni, slovaki, rumeenia, ser-
bia ja vendide keeles. Järgmisel aastal avaldati see ka kreeka
ja türki keeles. 1868. a. ilmus „Szózat“ heebrea- ja 1880. a. la-
dinakeelne tõlge. Aga Vörösmarty suur elulookirjutaja ja tööde
väljaandja Pál Gyulai ei teadnud, et üks esimesi „Szózat“ tõl-
keid ilmus rootsi keeles. See ennetas isegi eri raamatus välja-
antud saksakeelse tõlke, mis nägi päevavalgust küll samuti
1845. a. Treumund'i (Steinacker'i) kogutud värsikõites. Vörös-
marty „Szózat“ rootsi keelde tõlkija oli Herman Kellgren
(1882—1856), 1845.—1846. a. Soome Kirjanduse Seltsi sekretär,
1849. a. sanskriti keele dotsent Helsingi ülikoolis, 1854. a. peale
idamaise kirjanduse professor sealsamas. See ungari keeltki
oskav soome-rootsi luuletaja tõlkis Vörösmarty „Szózat“ ungari-
keelse originaali järgi ⁶⁾. Tõlge ilmus „Helsingfors Morgon-
bladis“ 14. apr. 1845 (lk. 3—4) järgmise pealkirjaga: „Ungersk
Nationalsång. Af Wörösmarty. Öfvers (ättning)“. Luuletuse
lõpul leidis: H. K. „Szózat“ soomekeelse tõlke avaldas esma-

5) Ilmus pealkirja all „Emléklap az 1860. évből“ 6. jaanuaril 1861
„Vasárnap Ujsági“ VIII aastakäigu nr. 1 lisana. — „Szózat“ tõlked
on loendatud täieliku bibliograafiaga István Csekey poolt: „A százéves
„Szózat“ és hatása külföldön“. Budapesti Szemle CCLIII, 1939, nr. 739.

6) Soome Vörösmarty — Runebergi — suur elulookirjutaja Wer-
ner Söderhjelm kirjutab, et Kellgren tõlkis „Szózat“ originaali järgi
(„öfversatt från originalet“). J. L. Runeberg. 2. tr. Helsingfors, 1929
(1. tr. 1904—1906), II, 2. osa, lk. 240. — Kui võrdleme seda Treumund'i
(Steinacker'i) saksakeelse tõlkega, paistab kohe silma, et Kellgren selle
järgi ei tõlkinud. See vastab originaalile hoopis lähemalt, ilma orjalikult
sellest kinni pidamata. Vrd. B é l a L e f f l e r, A Szózat hatása, Rune-
berg „Vårt land“ című költeményére. Irodalomtörténet VII, 1918,
lk. 218—219.

kordselt „Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning“ nimeline rootsi ajaleht, mis tõi soomekeelseidki artikleid ⁷⁾).

Kuivõrd ungari rahvuslaulu Soomes hinnati, näitab seegi, et ta sisse võeti ka 1846. a. „Neckeni kalendrisse“, mis ilmus 1845. a. jõuludeks ⁸⁾). Seejärel andis selle välja Richard Bergströmgi ⁹⁾, siis Söderhjelm ¹⁰⁾, edasi Berg ja Hjertén ¹¹⁾ ning uuemal ajal Béla Leffler ¹²⁾). Praost Aspelundi jutustuse järgi andis Kellgren kalendri oma käega üle Runebergile, soome suure rootsikeelsele luuletajale ja soome isamaalasele, kes, pilgu selle sisukorrale heitnud, lõi kohe lahti Vörösmarty luuletuse ja kiitis pärast lugemist selle kaunidust ning tulist isamaalust. Kellgreni tõlge oli talle aga kindlasti juba kaheksa kuud varem tuntud, sest 1832—1837 oli ta ajalehe „Helsingfors Morgonblad“ toimetajaks ja pärast Porvoosse asumist selle usin kaastööline. Nüüd, kui ta kirjanduslikus kalendris selle jälle leidis, tahtis ta kauni rahvuslaulu tõlke üle Kellgrenile ainult oma rõõmu väljendada ¹³⁾).

Ei ole ime, et jõuline rahvushümn Runebergi hinge nii süga-

7) XI aastak., Helsingfors, 1857, nr. 2, lk. 62—63. Pealkiri: „Kehoitus (Mukailema)“. Vörösmarty nime polegi nimetatud. Alla kirjutatud: E. A. I. Sisukorras on aga lugeda: „Kehoitus af E. A. I“. Siit võeti see üle järgmisse soome kokku: „Helmivyo suomalaista runoutta. Viribus unitis. Helsinki, 1866“. Lk. 124—126 ilmus see juba järgmise pealkirjaga: „K e h o i t u s. Wörösmartyn mukaan suomentanut Eerikki Aleksanteri Ingman“.

8) „Necken. Poetisk kalender för 1846, utgifven af F. Berndtson“. Helsingfors, 1845, lk. 47—49. — Necken (vanas kirjavõttes, praegu Näcken) = näkk.

9) Rich[ard] Bergström, Främmande lyror. En antologi. Stockholm, 1887, lk. 105—107. Lk. 576 mainib, et on selle võtnud „Neckeni kalendrist“. Sealsamas avaldab mõned eluloolised andmed Vörösmartyst. Seevastu ei nimeta, et Kellgren selle ungari originaali järgi on tõlkinud, nagu Béla Leffler selle märkuse ekslikult temale omistab. „Irodalomtörténet“ VII, 1918, lk. 218.

10) Söderhjelm, tsit. t. II, 2. osa, lk. 240.

11) Ruben, G., son Berg och Ivar Hjertén, Johan Ludvig Runebergs Fänrik Ståls sägner med inledningar och kommentar. Stockholm, 1913, II, lk. 253—255.

12) „Ungersk nationalsång („Szózat“) av Mihály Vörösmarty“. Utgiven av Ungerska sällskapet i Stockholm. Pris 25 öre. Inkomsten tillfaller de nödlidande i Budapest. Stockholm, ilma aastaarvuta. Selle neljaleheküljelise vihu andis Leffler 1920. a. välja. Tiitellehel kirjutatakse kümme rida Vörösmartyst. Sealgi tähendas, et Kellgren tõlkis „Szózati“ ungarikeelse originaali järgi. — „Ungersk lyrik i svensk översättning. Samlad och försedd med inledning av Béla Leffler“. Stockholm, 1922 (Kner Izidor'i tr. Gyomas). Lk. 41—43.

13) Vt. J. E. Strömborg, Biografiska anteckningar om Johan Ludvig Runeberg. 2. tr. Helsingfors, 1928—1931 (1. tr. 1889—1898), IV, 2. osa, lk. 1 jj.

vasti haaras. Ungari kirjandus oli teda juba varemgi huvitanud. Hiljem tõlkis ta Ferenc Kazinczy ja Sándor Kisfaludy luuletusi¹⁴⁾. 1846. a. kevadel kirjutas Runeberg Kroksnäsisis oma „Vårt land“i“, mis veel sama aasta sügisel Porvoos tuttavaks sai. Mõned stroofid (1—3 ja 8—11) trükiti Runebergi teadmata „Borgå Tidningis“ 3. detsembril 1846. a.¹⁵⁾ Tervikuna aga ilmus ood esimest korda „Fosterländskt albumi“ 3. vihus 1. aprillil 1847¹⁶⁾. — 13. mail¹⁷⁾ 1848. a. Helsingis korraldatud Flora-pidustustel, üliõpilaste kevadisel lillepidul, pühitseti „Vårt land“ soomlaste rahvuslauluks. Sama aasta 10. detsembril ilmus see sissejuhatava ditürambina Runebergi „Fänrik Ståls sägner“ nimelises ballaadi-, romansi- ja luuletuskogus, mis jäädvustas 1808/9. aasta Soome-Vene sõja verist kangelaslikkust ja kurbi kannatusi.

Nüüd pole enam raske oletada, et kui Runeberg Vörösmarty „Szózatit“ „Helsingfors Morgonbladist“ luges, ärkasid ta hinges mälestused vennasrahvast. Tahtmatult mõtles ta mõlema rahva saatuse sarnasusele. Sellele, et mõlemad aastasadu vööra ikke all kannatavad ega kokku varise, vaid — hoopis vastupidi — oma kuulsusrikkast minevikust vaimustatult kõikumatult ootavad paremat aega või kangelaslikku surma. Ja tõepoolest, kui Runebergi „Vårt landi“ Vörösmarty „Szózatiga“ üksikasjaliselt võrrelda, ei saa viimase mõju mitte salata. Sarnasust on nii vormis kui sisus.

Esimesel hetkel paistab silma, et „Szózati“ ja „Vårt landi“ värsivorm on peaaegu sama. Erinevust on ainult niivõrd, et Runeberg on paigutanud nelja rea vahele veel jambilise värsipaari, mis esimese reaga riimub¹⁸⁾.

Selle välise mõju kõrval on palju tähtsam see mõju, mida

14) Vt. Vilmos Győry, Svéd költőkbi. Budapest, 1882, lk. 114. — Aladár Bán, A finn nemzeti irodalom története. Budapest, 1926, lk. 76. — Oma ülaltsiteeritud antoloogias avaldab Bergström neli laulu Sándor Kisfaludy „Himfy szerelmeist“ (Himfy armastused) Runebergi tõlkes. Need on laulud nr. 90, 126, 7 ja 76. Lk. 96—98.

15) Vt. Aug[ust] Schumann, Från sex årtionden i Finland. 2. tr. Helsingfors, 1922 (1. tr. 1892—1893), I, lk. 248.

16) Strömborg, tsit. t. IV, 2. osa, lk. 20.

17) Vkj. 1. mail.

18) Uuemal ajal — mainimata „Szózati“ mõju — tõendati, et Runeberg on „Vårt landi“ värsivormi võtnud Bengt Lidner'i „Krigsskaldernas sång“ nimelisest luuletusest (operetist „Medea“, ilmunud a. 1784). Selle värsimõõt ühtib täielikult „Szózatiga“, kuid on ristriimis (a b a b). Selle värsivormi võttis rootsi ja saksa ballaadilaulu XVIII sajandi lõpul inglasterlt üle ja see sai väga populaarseks. Runeberg oli juba tarvitanud seda värsivormi kolmes, 1836. ja 1846. a. vahel kirjutatud luuletuses, mis kuuluvad „Lipnik Ståli lugude“ tsükliisse. Vt. Albert Nilsson, Ur diktens värld. Stockholm, 1926, lk. 232—235.

Ungari rahvuslaulu mõttekäik Runebergi luuletusele on avaldanud. Erinevuseks on ainult see, et Runeberg Soome ajalugu silmas pidades rõhutab, et soome isad mõtte, mõõga ja adraga võitlesid kord kodumaa eest, mille iga kalju, iga järv ja iga viljakandmatu mullatükk on kallid kui kuld. „Szózat“ aga pidi rahvas mõõga ja verega kaitsema viljakat Ungari maad paljude vaenlaste vastu. Võrdlemisel ei osutu sarnasteks mitte ainult üksikud sõnad, vaid terved väljendusedki. „Vårt land“ seitsmendast stroofist loeme:

Hur ödet kastar än vår lott,
Ett land, et fosterland vi fått 19).

Eesti keeles: „Kuidas saatus veel heidakski meid, me oleme saanud maa, isamaa.“ Sama mõte on Vörösmartyl: „Önnistagu või löögu saatus käsi: siin elama, surema pead.“

Erinevus on niisiis kahe rahva põhimeeleoludes ja neis olukordades, milles mõlemad luuletused valmisid. Ühised on neis vihjed esivanemate võitlustele ja kaunile tulevikule. Selle kõrval tuletab Vörösmarty meelde oma kodumaa muistset hiilgust ja kutsub rahvast üles uutele võitlustele. Peab kas võitma, või — nagu ta rahvale prohvetlikult tulevikku näitab — saatusse vastu tormama.

Ehk tulgu, kui peab tulema,
suur, võimas sulle surm,
kus hiigelkalmuks kujuneb
verd janunenud nurm. (K. E. Söödi tõlge.)

Runebergil ei tarvitsenud ennustada kangelaslikku surma, tema pidi tingimata lohutama, sest soome rahval oli saatuslik võitlus juba selja taga. Oma „Lipnik Ståli lugudes“ maalis ta niikuinii troostitu, kurva pildi ja nii pidi ta vähemalt selles sissejuhatavas luuletuses lugejasse jõudu valama. Luuletuse viimane salm sisaldab vaimustavat julgustust ja on lugejale tõepoolest troostiks. Vörösmarty seevastu vihjab ainult kahes reas paremale tulevikule, kui ta hüüab: „Veel tuleb, veel peab tulema parem põlv...“

Soome kirjandusloolastest on juba mitmed osutanud sellele mõjule, mida Vörösmarty „Szózat“ avaldas Runebergi „Vårt landile“.

Nii loeme Strömborgi töös järgmist: „Runebergi huvi selle laulu vastu andis hiljem Kellgrenile ja ta kaaslastele põhjust

19) Moodsas rootsi keeles kõlaksid need kaks rida järgmiselt: Hur ödet än kastar vår lott, [så] ha vi fått ett land, ett fosterland.

arvamuseks, et Runeberg „Vårt landi“ idee Ungari rahvuslaulust on saanud“²⁰). Sama arvamust on avaldanud ka Fredrik Cygnaeus. Vihjanud pidustustele 13. mail 1848, mil „Vårt land“ just kirjaniku sütitava ettekandmise järel Soome rahvuslauluks pühitseti, sõnab ta järgmist: „Keegi ei mõelnud sellele, et seda laulu tuleb pidada nende häälele vastukajaks, mis ühe vennasrahva rahulolematuse ja murega äärmuseni täidetud rinnast puhkesid. Laul oli nimelt meie omandus; meie oma, nagu riik, mille nime ta sai. See väljendas parimaid tundeid, mis sõnatult ja hääletult meie kõigi südameis lainetasid ja elasid. Kõik see metsik, kohutav ja troostitu, mis leidis väljenduse Vörösmarty luuletuses, ilmus rahulikult ja puhtalt „Vårt landis“, nagu taevast ühel maikuu õhtul, mille võlvi poole hääled tõusid“²¹). Vasenius väitis, et Vörösmarty „Szózat“ oli Runebergile eeskujuks. Teame, et viimane luges huviga Ungari rahvuslaulu. Nii võib siis oletada, et luuletus tiivustas teda võistlusele²²). Söderhjelm aga kirjutab Runebergi eluloos, et luuletus „Vårt land“, mis muutus pikkamisi Soome rahvuslauluks, kuid oli selle kõrval ka rootslaste armastatud isamaalaul, sündis Vörösmarty „Szózati“ mõju all. Oma väiteid põhjendab ta üksikasjaliselt ja tsiteerib „Szózati“ rootsikeelses tõlkes²³).

Soome kirjandusloolaste arvamusega ühinevad ka riigi-rootsi teadlased. Nii loeme Schüick ja Warburgi suurest rootsi kirjandusajaloost järgmist: „Kui Runeberg seda laulu kirjutas, töötas ta „Lipnik Ståli lugude“ kallal. Nagu näha, luges ta suve jooksul jälle Vörösmarty Ungari rahvuslaulu, ja see isamaaline laul avaldas mõju ka „Vårt landile“. Nimelt paigutas ta 4—6 salmi luuletusele vahele ja sellega sai hümn ajaloolise tagapõhja, mis tegi ta enamaks kui ainult truuduseavaldus isamaa vastu. Nüüd muutus ta rahvuslauluks“²⁴).

20) Strömborg, tsit. t. IV, 2. osa, lk. 2 jj.

21) Fredr. Cygnaeus, *Samlade arbeten* III. Helsingfors, 1883. Om Johan Ludvig Runeberg. 4. Om Fänrik Ståls Sägner. *Betraktelser*. Lk. 392.

22) Valfrid Vasenius, *Runeberg Suomen kansan runoili-jana*. Porvoo, 1903, II, lk. 261—262.

23) Söderhjelm, tsit. t. II, 2. osa, lk. 248 jj. — Soome väljaanne: „Johan Ludvig Runeberg, hänen elämänsä ja runoutensa“. Helsinki, 1904—1908. „Vårt landi“ ja „Szózati“ vahekorra-st on lugeda järgmistes paikades: II, 2. osa, lk. 370, 375, 379, 381 ja 411—414.

24) Henrik Schüick och Karl Warburg, *Illustrerad svensk litteraturhistoria*. 3. tr. Stockholm, 1926—1930 (1. tr. 1895—1897), VI, lk. 450.

„Vårt land“ kohta on olemas terve kirjandus, eriti rootsi ja soome keeles. On kirjanikke, kes peavad liialdatuks väidet, et Vörösmarty on avaldanud Runebergile mõju²⁵). Kuid pole ühtegi, kes seda mõju täiesti eitaks.

Hiljuti surnud Põhjamaa kultuurdiplomaat Béla Leffler juhtis oma 1918. a. ilmunud uurimuses „Szózatí mõju Runebergi „Vårt land“ nimelisele luuletusele“²⁶) ungari kirjanduses esimesena tähelepanu kahe rahvushümni sarnasusele. Leffler aga ei osutanud sellele erakordselt huvitavale seigale, et „Vårt land“ varsti ka soome keelde tõlgiti ja et sellest sai me sugurahva Soome rahvushümn „Maamme“²⁷). Selle esimese stroofi vaba soomekeelne tõlge ilmus juba 26. mail 1848. a. Helsingi ajakirjas „Suometar“. Kunsttõlge kogu luuletusest ilmus Konstantin Schröder'ilt sama ajakirja 1849. a. 25. mai (21.) numbris. Parema ja levinum oli Kaarle Martti Kiljander'i tõlge, mis nägi päevaalgust samuti „Suometare“ 1849. a. 31. augusti (35.) numbris ja mille F. J. Rabbe uuesti avaldas 1851. a. tema poolt toimetatud rootsi lendlehes „Vårt land af J. L. Runeberg jemte Finsk och Tysk öfversättning“. Siitpeale ilmusid mitmed ümbertõttused ja kunsttõlked, muu hulgas Gustaf Topeliuselt (1856), Aleksis Kivilt (1860, ilmus 1878), Otto Manniselt (1909) ja Valter Juvalt

25) Nii näit. Ruben, G., son Berg och Ivar Hjertén, tsit. t. II, lk. VIII. — Ruben G., son Berg, En källa till „Vårt land“? Finsk Tidskrift LXXIV, Helsingfors, 1913, lk. 38—42. Berg kahtleb Vörösmarty mõjus ja peab tõenäolisemaks, et Runebergi eeskujuks oli Malmströmi „Fosterlandet“—nimeline luuletus. — Vrd. veel R. Öller, Ett kvartssekel av vårt litterära liv. 1828—1853. I. Poesin. Helsingfors, 1920, lk. 370. — C. G. Estlander tunnustab, et Vörösmarty „Szózatí“ andis tõuget Runebergile, ja kuigi kahe luuletuse vahel on silmapaistev sarnasus, on erinevusedki küllalt olulised. „Vårt land. Joukkahaainen“. Pohjalaisen Osakunnan toimittama albumi XII, Helsinki, 1904, lk. 1—9.

26) Irodalomtörténet VII, lk. 218—221.

27) Vt. Stephan Csekey, Ungarische Einflüsse auf die finnische und estnische Nationalhymne. Fenno-Ugrica V B. Tallinn, 1936, S. 386—390. — Sama, Les cent ans d'un chant national hongrois et sa fortune internationale. Nouvelle Revue de Hongrie XXXe (VIe) année, 1937, t. IV, p. 350—355. — Vrd. veel Toivo Mähönen, Maamme. Sen suomenkielisen tekstin historikkia. Suomen Kuvalehti 16. mail 1923, nr. 19, lk. 546—547. — Vrd. Kappale sivistyshistoriaamme Maamme laulun kehityksen valossa. Helsingin Sanomat 19. mail 1923, nr. 128. — V. Tarkiaisen, Abraham Poppiuksen „Maamme“ laulun suomennos. Virittäjä XXXIV, Helsinki, 1930, nr. 3, lk. 342—346. — Vörösmarty ja Runebergi luuletuste mõju Kivi „Suomenmaa“—nimelisele luuletusele käsitlevad: V. Tarkiaisen, Aleksis Kivi. Elämä ja teokset. 4. tr. Helsinki, 1923 (1. tr. 1915), lk. 332—333. — J. V. Lehtonen, Runon kartanossa. Helsinki, 1928, lk. 395—429 ja 483—485.

(1920), nii et kogusummas on tuntud 24 kunsttõlget resp. ümber-
tõttust²⁸⁾.

Kui veel seda arvestada, et Eesti rahvushümn ilmesti Soome
hümni mõjul tekkis²⁹⁾, edasi, et väikese liivi rahva rahvuslaul
tugevat Eesti hümni mõju osutab³⁰⁾, Fredrik Paciuse poolt
1848. a. loodud viis aga kõigele kolmele ühine on, siis võime
lõpuks väita, et kolme soome-ugri vennasrahva rahvushümnid
peegeldavad ungari luulegeeniuse Mihály Vörösmarty „Szóziati“
vahetus resp. kaudset mõju.

Huvitav, et eestlastel polnud tänini „Szóziati“ kunsttõl-
get³¹⁾. Seevastu luuletas Matthias Johann Eisen (1857—1934)
Vörösmarty „Szóziati“ tõenäoliselt saksa- või soomekeelse vahe-
astme kaudu Eesti oludele vastavalt ümber, mis ilmus pealkirja

28) Vt. kõige kohta: V. Tarkiaainen, J. L. Runeberg suomeksi.
Valvoja XXIV, 1904, lk. 40. — Sama, tsit. t. — Ossián Grotenfeldt,
Om Runebergs arbeten i finsk öfversättning. Joh. Ludv. Runebergs
Hundraårsminne. Helsingfors, 1904, lk. 222—231. — Toivo Mähö-
nen, sealsamas. — Holger Nohrström, Några bidrag till de finska
Runeberg översättningarnas bibliografi. Svenska Litteratursällskapets
Förhandlingar och Uppsatser 37, Helsingfors, 1923, lk. 17—22. — Arvid
Hultin, Sångar av Runeberg och Topelius i vårt skillingstryck. Hel-
singingin yliopiston kirjaston julkaisuja XV. Miscellanea bibliographica III,
Helsinki, 1930, lk. 11—16.

29) Vt. August Annist, Meie hümni algupära. Eesti Kirjan-
dus 1937, nr. 10, lk. 473—480.

30) Soome, Eesti ja Liivi hümni (koos soome teksti esimese
stroofi ungarikeelse tõlkega ja noodiga) avaldas soomlase Kiiän-
miesi „Höimlaste laulik“, lk. 108—109. — Soome ja Eesti hümni esimese
salmi Aladár Bání ungarikeelses tõlkes koos klaverinoodiga avaldas krahv
Pál Teleki toimetusel ilmunud „Finnek — Észek“. Budapest, 1928, lk.
330—331. — Eesti rahvushümni tõlkis värsides ungari keelde Béla
Vikár: „Nevető rímek“. Budapest, ilma aastaarvuta, II köide [1935],
lk. 166—167. Hümní autoriks nimetab ta seal ekslikult Karl August Her-
manni. — Liivi hümní („Min izamá“, neljas salmis) kirjutab Eesti hümní
mõjul liivi köstrist luuletaja Kärli Stalte. Ungarikeelne tõlge Aladár
Bánílt pealkirja all „Hazám“ ajakirjas „Turán“ XIII, 1930, lk. 36. Sama:
Frigyés Lukinich, A lív föld és népe. Budapest, 1935, lk. 87. —
Vrd. Lauri Kettunen, Liiviläisien kansallislaulu. Suomen Heimo-
päivä 3. Helsinki, 1930, lk. 25—28. — Kettuse järgi valmis Liivi hümn
1922. a. paiku. Vormilt ühtib see Eesti hümniga, peale selle on mõne
stroofi alg- ja lõppreadki sellest pärit. Kuid keskmistes ridades käib see
oma rada, vältides iga üldist, ka teistele rahvastele ja ümbrusele sobivat
mõtet. Lihtsate sõnadega, kuid luulelise ülevusega väljendab ta seda,
mis on liivlastele iseloomulik. Selt seisukohalt ületab see isegi Eesti ja
Soome hümní. Eesti hümnis on palju üldist, Soome oma on tõlge rootsi
keelest, mistõttu see on rahvuslikust seisukohast pisut ilmetu. — Soome,
Eesti ja Liivi hümní täielik ungarikeelne tõlge on Aladár Bánílt „Buda-
pesti Szemles“ CCLIII, 1939, nr. 739.

31) Ilmus nüüd Karl Eduard Söödi tõlkes pealkirjaga „Üleshüüd“
kümnendaks hõimupäevaks 1938. a. „Eesti Hõimu“ lisas.

all „Äratus“ tema luuletuskogus³²⁾. Luuletuse lõppu lisas ümbertöötaja: „M. Vörösmarty Ungari laulu järele“. Arvestamata „Szózat“ arvukaid ja mitmekesiseid soomekeelseid tõlkeid, kõneleb see Eesti oludele mugandamine selle poolt, et seda peaaegu võib soome-ugri rahvaste ühiseks hümniks pidada. Ja nii muutub peaaegu üleauruseks uuemal ajal Soomest ja Eestist lähtunud püüe soetada võistluse teel ühist soome-ugri hüdni.

Ei tarvitse imeks panna, et meie põhjapoolsete sugurahvaste hümnide vahel on nii tugev vastastikune mõju, see tähendab, et Soome, Eesti ja Liivi hüdni aluseks on õigupoolest Runebergi rootsi keeles kirjutatud „Vårt land“. On üsna sagedane nähtus, et üks rahvas laenab teiselt hüdni. Nii esineb 1743. a. päritolev Inglise hüdn „God save the king“ teissuguse tekstiga ka taanlaste ja sakslaste juures. Viimaste juures lauldakse teda sõnades „Heil dir im Siegerkranz“. Austria „Gott erhalte“ võtsid sakslased üle pealkirja all „Deutschland, Deutschland über alles“ jne.

Soome hüdnile „Maamme“ tekkis samuti mitu viisi, nagu Ungari „Szózat“ile või „Hüdnile“. Rootslase Jakob Axel Josephsoni viisi kõrval, mida veel praegugi lauldakse, sai Paciuse viis üldarmastatuks. Selle Hamburgist päritoleva ja Soome asunud saksa meistri teeneks on, et ta Soome rahvashüdnile muusika lõi. Aga nagu soome suur muusikamees Heikki Klemetti tõendas, pole selle viis tõepoolest midagi muud kui „Der Papst lebt herrlich in der Welt, es fehlt ihm nie an Ablassgeld“ nimelise saksa rahvalaulu vaba ümbertöötus³³⁾. Huvitav on, et seda viisi Saksamaalgi lauldakse, kuid täiesti teissuguse tekstiga, mille pealkirjaks on „An Germania“³⁴⁾. Olgu tähendatud, et „Vårt land“ile lõi ka Runeberg ise viisi. Schaumani mälestuste järgi andis Runeberg juba 1846. a. sügisel „Vårt landist“ mõned kirju-

32) M. J. Eisen, Helinad Emajõelt. Tartu, 1884, lk. 65—67. Luuletaja Karl Eduard Söödi teate järgi tõlkinud Eisen „Szózat“ juba oma noorpõlves ja laulnud seda sageli koos oma sõbra teoloog Rudolf Kaldaga. — Samuti on tähelepanuväärne, et 1901. a., Eesti ajaloo kurvemas järgus kirjutab Sööt „Nad ütlevad...“ nimelise isamaalise laulu, millesse võttis Vörösmarty luuletusest 4 rida. Luuletus ilmus kogus „Mälestused ja lootused“ (Tartu, 1903, lk. 36—37). Oma „Aastate kajastusest“ (Tartu, 1925) jättis ta selle luuletuse viimase salmi kui aegunu välja.

33) H. Klemetti, Maamme laulun alkuperä. Suomen Musiikki-lehti XIX, Helsinki, 1933, nr. 8, lk. 159—161.

34) Algusega „Mein Vaterland Germania“. Märkusega „Nordisch von Paccius“ (sic!) ilmus see Moritz Vogeli „Liederschatz für gemischten Chor“ nimelises kogus. Edition Peters No. 2271. Leipzig, ilma ilmumisaastata, S. 39. — Vrd. „Maamme laulun pikkuvelli“. Suomen Kuvalehti 1936. a. 19. sept., nr. 38, lk. 1371. — „Vårt land“ viisi loojate nimed avaldab „Nordisk Familjebok. Konversationslexikon“i 2. trüki XXXII köide (Stockholm, 1921) märksõna all „Vårt land“ (vg. 1299).

tatud eksemplarid oma lähemaile sugulastele, nii et seda intiimseis ringides juba tol ajal hakati deklameerima. Kuid alles siis sai see rohkem tuttavaks, kui seda sama aasta 9. nov. lauldi ka Pohjala maakonnapidustustel F. A. Ehrströmi viisi järgi ³⁵⁾. Seda meloodiat pidasid ajakirjanikud aga liiga tagasihoidlikuks ja võrdlesid itaalia gondlilauludega, mistõttu see peatselt unustusse vaibus. Aga kolme nädala pärast, 3. detsembril 1846. a. kanti „Vårt land“ Porvoos mingi teise pidustuse puhul Runebergi enda loodud viisil ette. Kuid seegi viis vajus varsti unustusse ³⁶⁾. Nagu „Szózatile“ kirjutatud viiside hulgast pääses Ungaris maksvusele Béni Egressy oma, nii jäi Soomes „Vårt landile“ kirjutatud meloodiaist Paciuse viis võitjaks.

3.

Ärgem arvakem aga, et see Ungari rahvusliku vaimu suuri- maid tooteid ainult sugurahvaste isamaalist luulet vaimustas. 1861. a. ilmus Prahast üks tšehhi laulik ³⁷⁾. Mida loeme selle 58.—60. leheküljel?

Vlastenecká (Rahvuslaul)

Oma kodumaale, tšehh, ole truu!
See on Issanda seadus.
Su kodumaa — ema, kes toidab
ja oma süles katab.
Asjatu on laias maailmas
teist kodumaad otsida:
siin pead elama, siin surema,
rõõmus ja kurbuses!

Nii jätkub see Vörösmarty „Szózati“ peaaegu sõnasõnalise tõlkena, milles ungarlaste kangelastegude asemele on paigutatud tšehhide kangelasteod; nimede Árpád ja Hunyad asemele Svatoptluk ja Ottokar. Ei tarvitse loota, et luuletuse lõpul oleks ungari luuletaja nimi. Sellest vaikib kiri, samuti kui tšehhi autorist ³⁸⁾.

Aga Austriast naabergi ei tahtnud tšehhi kultuurrahvast maha jääda. 1928. a. ilmus Viini professori Randolf Rungaldieri

35) Schouman, tsit. t., lk. 248. — Heikki Klemetti, Milloin Maammelaulu esitettiin ensikerran? Suomen Kuvalhti 13. nov. 1937, nr. 46, lk. 1806—1807.

36) Vt. Strömborg, tsit. t. IV, 2. osa, lk. 11 jj. — Heikki Klemetti, Johan Ludvig Runeberg säveltäjänä. Uusi Suomi 15. nov. 1936.

37) „Balhol. Společenský zpěvník český“. Sestavili: Jos. Barák, Heř. Přerhof a Jos. R. Vilímek. V. Praze, 1861. 10. kiri ja 354. lk.

38) Vrd. T. P—y, Az elorzott „Szózat“. Magyar Múza I, 1920, nr. 11—12, lk. 515—517.

sulest väike raamat Berliinis pealkirja all „Oesterreich“³⁹⁾. Oma raamatu lõpetab ta järgmiselt (lk. 49):

„Wir schliessen diese kurze Betrachtung Oesterreichs... mit den prophetischen Worten Ulrich von Hutten's, des edlen Vorkämpfers deutscher Einheit...:

Es kann nicht sein, dass so viel Geist
Und Kraft und heil'ger Mut
Hinwelken soll, weil auf dem Land
Ein schwerer Fluch nun ruht.
Noch kommen muss und kommen wird
Ein bess'rer Tag, um den
Viel hunderttausend Lippen, ach!
Mit heisser Inbrunst fleh'n.“

Esimesel pilgul on ilmne, et see 1488. ja 1523. a. vahel elanud Ulrich Huttenile omistatud värss pole muud kui Vörösmarty „Szózat“ 8. ja 9. salmi oivaline saksakeelne tõlge, mis ilmus Miksa Moltke sulest 1861. a. eelmainitud „Vasárnap Ujsági“ lisas. Kui „Literatura“ toimetus seejärel Rungaldierile küsimuse esitas, kust ta oma tsitaadi on võtnud, vastas väljapaisetev teadlane, et ta oma märkmed on kaotanud, mistõttu tal pole võimalik tsitaadi päritolu avaldada⁴⁰⁾.

Nii mõjus Vörösmarty ainulaadne töö mitte ainult meie põhjapoolsete sugulaste isamaalisele luulele, vaid ka naaberrahvaste omale. Selle laulu lainetus ei viljastanud mitte ainult rootsi-soome ja eesti luuletajaid, vaid ka tšehhid, slovakid ja Austria sakslased vaimustasid ungari geeniuselt võõrandatud vaimsete aaretega oma kaasmaalasi.

István Csekey.

MANGO HANS.

1.

Vanema eesti vennastekoguduse kirjanduse esmakordsed selgitused ja hindamised¹⁾ on seni juhtivasse asendisse tõstnud kaks kirjanduslikku tegelast. Esimene neist, Urvaste pastor

³⁹⁾ „Weltpolitische Bücherei“. Herausgegeben von Dr. Adolf Grabowsky. B. IV.

⁴⁰⁾ „Egy osztrák professor Vörösmarty Szózatát Ulrich von Huttennek tulajdonítja“. Literatura IV, Budapest, 1929, nr. 8, lk. 274. — József Perényi, Hutten Ulrik és Vörösmarty Mihály. Irodalomtörténet XIX, 1930, lk. 10. — István Csekey, Hogyan tették a csehiek nemzeti dalukká a „Szózat“-ot. Magyar Nemzet (Budapest) ja Délmagyarország (Szeged), 25. dets. 1938.

¹⁾ G. Suits, Vanemast vennastekoguduse kirjandusest. Teoses „Raamatu osa Eesti arengus“ (1935), lk. 66—80. — R. Põldmäe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel. Eesti Kirjandus 1936, lk. 249—269, 324—343.

Johann Christian Q u a n d t (1704—1750, Urvastes ametis 1732—1750), avaldas 1737. a. eesti keelde tõlgitud pietistlikke vagajutte ja 1741. a. esimese lõunaeesti-murdelise vennastekoguduse laulu- raamatu, mis on üldse üheks varasemaks saavutuseks järgnevas võrdlemisi ulatuslikus eesti herrnhuutlikus kirjanduses. Veel pikemat aega on tegutsenud Tartu eestlasest köster Michael I g n a t i u s (1713—1777), kelle tõkelise jutluseraamatu mahukas käsikiri on liikunud mitmes eksemplaris rahva seas ja kasvatanud eesti talupoja vagameelsust eriti perioodidel, mil vennastekogudus oli ametlikult keelatud ja tegevus siirdus varjatud ja kitsasse ringidesse. Nende ringkondade vaimsete huvide rahuldamiseks rakendusidki mitmed herrnhuutlikud kirjamehed, kes tegutsesid XVIII sajandi keskpaiku peaaegu ainsatena eesti- keelse kirjavara rikastamisel, sest pärisorjuse sügavpunkti vaim- ses tardumuses olid kadunud kõik teised hariduslikud algatused.

Mainitud kahele autorile võime lisandada mõningaid teisigi, kes on tegutsenud samasuguse aktiivsuse ja mõjukusega ning vajavad seetõttu lähemat selgitust ja hinnangut. Nõnda on juba varem riivamisi mainitud kirjanduslikult tegutsenud Urvaste köstrit ja koolmeistrit M a n g o H a n s u²⁾, kuid tema tege- vus terves ulatuses on jäänud andmete vähesuse tõttu veel mit- meti ebamääraseks ja oletuslikuks. Et allakirjutanul oli möödu- nud kevadel võimalus esmakordselt ligi pääseda Vennaste-uni- teedi Arhiivile Hernnhutis Saksamaal³⁾, siis võib sealsete rik- kalikkude andmete põhjal juba üksikasjalisemalt kõnelda ka Mango Hansust, kes tõuseb seega üheks haritumaks ja kirjan- duslikult võimelisemaks eestlaseks XVIII sajandi vähesoodsais oludes.

2.

Mango Hans on sündinud arvatavasti 1713. aastal⁴⁾, sest tema nekroloogis mainitakse, et ta olnud 1780. aasta suvel surres 67 aastat ja mõned kuud vana⁵⁾. Tema surma-sissekanne Urvaste kirikuraamatusse⁶⁾ määrab vanuse „umbes 65 aastat“, seega lan- geb sünniaeg ikkagi 1713. a. lähedusse. Teised andmed, mis pai- gutavad ta sündimisaja 1720. a. ümbrusse⁷⁾, on vähem usutavad,

2) Eesti Kirjandus 1936, lk. 265—268.

3) Allikaviiteis lühendatud ABÜ = Archiv der Brüder-Unität.

4) Sellest ajast puuduvad Urvaste kirikuraamatud.

5) ABÜ: R19Gaa 3-c, Tartumaa vennastekoguduse päevik 1780.

6) Kirikuraamat 1762—1785, ERKA.

7) Urvaste visitatsiooni-protokoll 1750 (ERKA) annab ta vanuseks „umbes 30 aastat“.

sest ta hakkas juba 1730-ndate aastate algul ilmselt täiskasvanuna tegutsema koolitöö ja usuelu alal.

Juba Põhjasõja järelaastail olid Urvaste pastor Wollin ja kiriku patroon V. v. Loewenstern ärkava pietismi vaimus asutanud rahvakoole ja virgutanud sõjaaegadel metsistunud talurahva usuelu⁸⁾. Ka Mango Hans on saanud varakult osa tärkavaist haridusalgmeist, õppides oma isalt lugemist⁹⁾, mis polnud sel ajal talupoegade seas sugugi tavaliseks saavutuseks. Kui Wollin'i surma järel sai 1732. a. Urvaste pastoriks Johann Christian Quandt, siis on tema pietistlik ja hiljem herrnhuutlik usuline äratustöö ka Mango Hansu kõige esimeste seas kaasa tõmmanud. Oma vaimuannetega aegsasti esile küündides on Mango Hans noorelt saanud kihelkonna-koolmeistriks, millises ametis puutus lähemalt kokku rahvasõbraliku pastoriga. Juba 1735. a. mainitakse teda koolmeistrina¹⁰⁾, millisesse ametisse ta jäi mitmeks aastakümneks ja teenis nii sakslaste kui eestlaste täieliku tunnustuse¹¹⁾. Nõnda seletasid talupojad 1750. a. kirikuvisitatsioonil, et nemad ei võivat saada temast paremat õpetajat. Ka visiteeriv kirikuülemus leidis, et koolmeister ei olevat mingi iseärak (*kein Sonderling*) ega omavat mingisuguseid erilisi arvamusi, millega võiks eksitada õppivat noorust. Teda hoiatati veel sektluse eest, millega mõeldi keelatud herrnhuutluse salajast edasielamist, ja ülendati senisest kõstri ja koolmeistri abilisest korraliseks kihelkonna-koolmeistriks. Tema surma-sissekandes¹²⁾ arvestataksegi koolmeistriametit alles 1750. aastast.

A. 1737 nimetatakse teda veel nooreks ja vallaliseks meheks¹³⁾, aga 1741. a. on tal juba naine Liso¹⁴⁾, kes olevat Urvaste kõstri Adam Koljo tütar¹⁵⁾. Nõnda oli Mango Hans teise tähtsama kirjamehe ja herrnhuutlase Michael Ignatiuse külimees. Sel juhul võis neil olla ka lähemaid isiklikke sidemeid, ja isegi kirjanduslikud harrastused võisid saada vastastikust mõjustust, sest M. pidas suhteid Urvastega.

Mango Hans on olnud edasipüüdlik ja andekas veel mitmel tegevusalal. Kui Quandt'i herrnhuutlik abiline M. F. Hasse, kes tegutses a. 1741—1750 väga agaralt ja rahvalähedaselt Urvastes

8) ABU: R19Gaa 1-a, Urvaste diaarium.

9) ABU: R19Ga 8, 10-d, M. F. Hasse, Von dem Gnaden-Werke des Heylands unter den Ehsten...

10) ABU: R19Gaa 1-a, Urv. diaar.

11) Urv. visit.-prot. 1750, ERKA.

12) Urv. kir.-rmt. 1762—1785, ERKA.

13) ABU: R19Gaa 17-b, 5, P. F. Bornwasser G. A. Francke'le 17. V 1737.

14) ABU: R19Gaa 1-a, Urv. diaar.

15) Urv. visit.-prot. 1750 ja Urv. kir.-rmt. 1727—1761, ERKA.

ja mitmes naaberkihelkonnas, oma huvitavais aruandeis ja kirja-des sagedasti üsna tabavalt iseloomustab eestlase elu ja vaimu-laadi, siis peab ta ülistama ka rahva andekust kunstide ja hari-duse alal¹⁶⁾). Kui tal aga raske on oma väidete tõestamiseks leida sobivaid näiteid, sest rõhuv pärisorjus on takistanud nende kalduvuste tegelikku väljaarendamist, siis peatub ta pikemalt just Mango Hansu juures¹⁷⁾), kuna tema isik nähtavasti kõige drastilisemalt esitas tolleaegse talupoja visa edaspüüdu ligipääs-matute haridusallikate poole. Kirjeldaja tähelepanekute koha-selt olevat eestlasel rohkesti kalduvusi luuletamisele, võõrkeelte õppimisele ja tehnilistele oskustele, seega omadused, mida pee-takse iseloomustavaks ka tänapäevasele eestlasele. Hasse mainib Hansu kirjanduslikku tegevust, millest alamal lähemalt juttu, ja kõneleb ta kõrvalharrastustest. Nõnda ostnud ta endale ühe halva taskukella, mille rehepeksmisel põhkudesse pillanud ja koodiga tugevasti vigastanud. Ta võtnud kella mehhanismi lahti, hanki-nud mõned vastavad tööriistad ja parandanud kella korralikult. Seejuures õppinud ta nii palju, et võinud hiljem parandada hõbedasi ja kuldseid taskukelli ning valmistada isegi uusi seina-kelli. See käsitöö on olnud talle isegi teatavaks sissetuleku-allikaks, sest koolmeistri-palk polnud kuigi suur. Samuti on ta tegutsenud raamatuköitmisega, küllap samuti kehva sissetuleku täiendamiseks¹⁸⁾).

1759. a. suri Urvaste köster Adam Koljo. Juba 1758. a. on Mango Hans saanud oma äia ametijärglaseks¹⁹⁾), sest et ta omas tublisid muusikalisi võimeid. Sel ajal nimetatakse teda ka Hans Thal'iks, mis on nähtavasti saanud ta perekonnanimeks²⁰⁾), kuid vennastekoguduse allikais seda nime ei tarvitata. 1768. a. pandi kihelkonna-koolmeistriks Johan Thal²¹⁾), keda tuleb pidada tema pojaks. 1772. a. pannakse ta poeg Carl Johann (arvatavasti sama Johan) äsjatellitud esimesele kirikuorelile organistiks²²⁾), ja enne isa surma on arvatavasti sama poeg saanud ka köst-riks²³⁾). On ka võimalik, et samaaegne teovõimas Kambja köster

16) ABU: R19Ga 8, 10-d, Hasse, Gnaden-Werk.

17) Arutluses ei mainita küll Mango Hansu nimeliselt, vaid kõnel-dakse ainult kellestki talupojast, kuid andmed sobivad täiel määral Mango Hansuga ega tule üldse keegi teine arvesse.

18) Lisaks Hasse teatele mainitakse ka Urvaste visit.-prot. 1750, et ta köitvat raamatuid ja parandavat kelli. Oma säilinud käsikirjas, mis asub Herrnhuti arhiivis, nimetab ta ennast köstri ja organisti kõrval ka „Uhrmacher Meister“.

19) Urv. kir.-rmt. 1762—1785, ERKA.

20) Surma-sissekandes nimetatakse teda Hans Mango Thal.

21) Urv. visit.-prot. 1777, ERKA.

22) Urv. kir.-rmt. 1762—1785, ERKA.

23) ABU: R19Gaa 3-c, Trtm, päev. 1780, nekroloog.

ja kogu Tartumaa väljapaistvam herrnhuutlane Mango Jaak oli Mango Hansu vend, kuna tedagi on Jaack Magnus'e²⁴⁾ kõrval nimetatud Thal'iks²⁵⁾. Neid küsimusi peavad veel selgitama edaspidised genealoogilised uurimised.

Mango Hansu suri 30. juunil 1780 ja Tartumaa vennastekoguduse päevikus öeldakse talle tunnustavaid lahkumissõnu²⁶⁾. Teda olevat pastor austanud, samuti mitteusklikud koguduseliikmed, kõnelemata muidugi vennastekoguduse rahvast, kellele ta ligi poole sajandi kestel oli üheks tähtsamaks juhiks. Temast jäi 2 tütar ja 2 poega, kellest 3 olid isa eeskujul ühenduses vennastekogudusega, kuid köstrist poeg olevat loobunud isa poolt näidatud suunast^{26-a)}. Ka hiljem esineb Lõuna-Eestis perekonnanime Thal, kuid mitte eriti ühenduses vennastekogudusega, nii et suguvõsa kandvam osa on läinud sellele kaotsi. Sama nähtust võime konstateerida ka teiste juhtivate eesti herrnhuutlaste perekondade suhtes. Nõnda muutus M. Ignatiuse köstrist poeg hoopis ilmlikuks ja ta teine poeg, Hageri pastor, kaldus vastassuunda, ratsionalismi õpetuse poole. Tartus elutsenud „rahvapiiskopi“ Alexander Raudjal'i poeg on tuttav oma lausa skandaalsete eluviisidega jne. Nähtavasti kaldusid edasipüüdlise isade järeltulijad patriarhaalseist eesti palvevendade perekondadest kergesti teise äärmusse — elurõõmsamasse saksa kodanluse seltskonda, millega juba samas generatsioonis minetasid oma isade tubliduse ja ka rahvuse. Nõnda see meie lähema mineviku suur rahvuslik kurbloolus on olnud elav ka varasemal sajandil.

3.

Mango Hansu areng ja tegevus on oma ajajärgule vastavalt olnud lähedases ühenduses kirikuga ja vaimulike ametimeestega. Erakordseid mõjustusi on ta saanud aga algavast vennastekogudusest ja selle jätkuvast intensiivsest usutööst, mis rohkem kui kunagi varem pidevalt arendas pärisorjusse surutud eestlaste haridust ja neid tõmbas aktiivsesse kaastöösse. Kui noor ja energiline pastor Quandt hakkas pietistlikus laadis pidama mõjuvaid jutlusi ja õhutama rahvast elavamale usuelule, siis kannatas juurdleva vaimuga koolmeister Mango Hansu juba 1735. a. rasket patukahetsusvõitlust, mida oma kinnisele iseloomule vastavalt

24) Kambja visit.-prot. 1776, ERKA.

25) Näit. A. Raudjal'i eluloos. (J. Eckardt, Livland im 18. Jahrhundert. Leipzig, 1876, lk. 587—595.)

26) ABU: R19Gaa 3-c, nekroloog Trtm. päev. 1780. Ta on maetud 2. juulil 1780. a. (sissekannne Urv. kir.-rmt. 1762—1785, ERKA).

26-a) Nekroloog.

üisna kaua varjas teiste eest, jäädes kahtlevate siseheitluste tõttu mõneks ajaks isegi armulauast eemale²⁷⁾). Hiljem andis ta sellest pikemas seletuskirjas pastorile teada ja sai armulaual päästva armutunde osaliseks. Selle kirja on Quandt'i pietistlik koduõpetaja ja abiline äratustöös P. F. Bornwasser 1737. a. läkitanud elava näitena rahva tõusvast usu elust prof. G. A. Francke'le Hallese²⁸⁾), kuid kiri pole enam säilinud Herrnhuti arhiivis, kuhu on sattunud B. kaaskiri. Oma usulise arengu kohta a. 1735—1741 on Mango Hans pidanud üksikasjalist päevikut, millest leidub katkendeid tema nekroloogis²⁹⁾). Samuti on ta sagedasti kirjutanud oma südamepihtimusi pastorile³⁰⁾), kellega oli usalduslikus vahekorras. Mainitud Bornwasser'i kirjas loetellakse muuhulgas ka Urvaste tähtsamaid talupoegi äratustöös ja mainitakse köster Koljo järel Mango Hansu teisel kohal, sest ta olevat usuasjus korrapäraselt juhitud ja elavat suures truuduses Jeesuse vastu. Need eneseanalüüsid on pannud ta usu elule kestva ja tugeva aluse, mis võimaldas hiljem teadliku kaasa töötamise herrnhuutlikule eriõpetusele, samuti andis tubli eelkooli järgnevale kirjanduslikule tegevusele.

Mango Hansu ja köster Koljo ärkamistele järgnes rida teisi, hiljem isegi massilises ulatuses, mis tegi Urvaste kihelkonna laialt kuulsaks ja valmistas soodsat pinda järgnevale herrnhuutlikule liikumisele. Kui Quandt, kes Lätimaal oli vennastekogudusega lähemalt tutvunud, 1740. a. hakkas Urvaste pietistlikke palveringe herrnhuutliku koguduse laadis ümber korraldama, siis oli ka Mango Hans selles varasemas Eesti vennastekoguduses üheks esimeseks ametikandjaks ja juhiks³¹⁾). Ta sai koos pastori ja köstriga üldiseks „töötajaks“ (*Arbeiter*), pidades igal nädalal tunde „ülevaatajaile“ (*Aufseher*) ja „haigeravitsejaile“ (*Krankenpfleger*). 1741. a. augustis loodi Urvastesse vormiliselt vennastekogudus, kuhu Mango Hans pandi üldiseks „ülevaatajaks“ ja tema naine Liso „manitsejaks“ (*Ermahnerin*)³²⁾). Need olid tähtsad, kuid mitte kõige esimesed ametid selleaegses krahv Zinzendorf'i poolt loodud keerukas ja laialdases vennastekoguduse ametimeeste süsteemis. Hans pidas ka üksikute „klasside“ töötajatele instrueerivaid tunde nende tööülesannete kohta.

Esimesed paar aastat on olnud Urvaste koguduses kõige elavamad, sest juba 1743. a. keelati ametlikult herrnhuutlaste tege-

27) ABU: R19Gaa 1-a, Urv. diaar.

28) ABU: R19Gaa 17-b, 5.

29) ABU: R19Gaa 3-c.

30) ABU: R19Gaa 17-b, 5, Bornwasser Francke'le.

31) ABU: R19Gaa 1-a, Urv. diaar.

32) Sealsamas.

vus Baltimail. See ei hävitanud küll liikumist täiel määral, kuid „esimese armastuse“ elavus ei tulnud enam tagasi. Ka Mango Hansu osavõtt on olnud neil aegadel kõige intensiivsem, kuna hiljem ta on taandunud rohkem „õpetatud mehe“ üksindusse. Keeluaegadel pärast 1743. a. jäid Urvastesse endiselt herrnhuutlased M. F. Hasse ja J. H. Rudolph, kes sooritasid tähtsamaid ülesandeid koguduses, jätmata neid hooletusse või hariduseta talupoegade kanda, nagu enamasti sündis mujal. Ainult vahetevahel, näit. üliõpilase Hasse eemalviibimiste ajal, on vähemharitud rätsep-hingehooldaja Rudolph otsinud targemate eestlaste abi ja nõuandeid. Ka Mango Hans on olnud talle heaks usaldusmeheks, eriti pärast 1750. aastat, mil suri koguduse looja ja vaimne isa pastor Quandt ja tubli organisator Hasse siirdus Saksamaale. Kuid nähtavasti on 1750. a. visitatsioon oma kahtlustuste ja otseste etteheidetega vähendanud Mango Hansu tegevushoogu ³³).

Hilisemal aastail on ta vahel siiski pidanud suuremaid palvekoosolekuid ja neil mõjurikkalt kõnelnud, sageli üsna süvenenud teoloogilises laadis ³⁴), kuna teistel eestlastel oli harva võimalust pidada vabu ettekandeid. Vanemas eas on ta nähtavasti oma pedagoogiliste kogemuste tõttu juhtinud peamiselt Urvaste laste usutööd ³⁵). 1762. a. abiellus ta tütar Sohvi Rõuge herrnhuutliku köstri Kärсна poja Johanniga ³⁶), millised perekondlikud sidemed viisid teda vahel Rõugesse, kus ta pidas ka velistele koosolekuid. Neil aegadel on ta Urvastes tihti valitud „jüngriks“ ³⁷), mis oli mingi ülemhooldaja amet koguduses, nagu seda ka Zinzendorf ise meelsasti pidas.

A. 1754—1767 oli Lõuna-Eesti vennastekoguduste juhi kohal Christoph Michael Königseer, kellega Mango Hans on pidanud lähemat kontakti ja saanud temalt ka kirjanduslikku äratust, millest allpool lähemalt juttu. 1766. a. on Mango Hansu tütar Mari antud Königseer'ile Erastvere mõisa lapsehoidjaks ³⁸), küllap ka õppimise otstarbel, nagu see oli herrnhuutlaste juures tavaline. Selle elava tegevusperioodi lõpetas Königseer'i vastu alustatud kohtuprotsess 1767. a. sügisel ³⁹), mis keelas K. tegevuse lõplikult ja tekitas kõigis Lõuna-Eesti kogudustes raske

33) Urv. visit.-prot. 1750, ERKA.

34) ABU: R19Gaa 3-a—c, Tartumaa päevikud.

35) Sealsamas.

36) ABU: R19Gaa 3-b, Trtm. päev. 20. II 1762. — Urv. kir.-rmt. 1762—1785, ERKA.

37) ABU: R19Gaa 3-a—c, Tartumaa päevikud.

38) ABU: R19Gaa 3-b, Trtm. päev. 13. X 1766.

39) Andmeid kohtuprotsessist ABU: R19Ga 7-a.

kriisiperioodi. Protsessile järgnes a. 1767—1771 tegevuses vaheaeg, mil ükski sakslasest herrnhuutlane ei tohtinud Lõuna-Eesti kogudusi külastada, ja see pani paljud ustavamadki liikmed kõikumama. Ka Mango Hans on sel ajal veidi jahtunud, tegevuse uuestialustamisel 1771. a. hakkas ta aga uue jõuga kaasa töötama, kuuludes tähtsa organi, „väike-konverentsi“ kitsavalikulisse koosseisu⁴⁰⁾.

Kuid XVIII sajandi lõppveerandil ei tekkinud kogudustes enam suurt elavust. Hakkasid kaduma ka esimese ärkamise tublid veteraanid, kes olid saanud tugeva aluse Quandt'i, tema abiliste ja Königseer'i koolist. 1780. a. päevikus lausa kurdetakse vanade tegelaste kadumist ja meenutatakse eriliselt Mango Hansu ja kellegi teise Urvaste mehe õnnistusrikast tegevust⁴¹⁾. Samal suvel suri Mango Hans, kellega kadus üks viimaseid säilinud pioneere ja juhtivaid tegelasi ligi poole sajandi kestel, kes aitas Urvaste vennastekogudust hoida täiesti juhtivas asendis kogu Lõuna-Eestis. Pole ime, kui veel 1806. a. pastor Moritz tunnustab⁴²⁾, et selline pea võivat olla kasulikuks tööriistaks oma parteile, ametlikult põlatud ja takistatud vennastekogudusele, mis aga rahvale oli saanud lähedaseks ja asendamatuks usulis-hariduslikuks teguriks ning eriti tugevaks kasvas just Urvaste kihelkonnas.

4.

Hoolimata tähtsast osast vennastekoguduses pole Mango Hans siiski olnud väliselt kõige silmapaistvam. Palju aktiivsemalt tegutsesid näit. Mango Jaak, M. Ignatius ja isegi mitmed teised eestlased Urvastes, kes kandsid juhtivaid ameteid kogudustes, pidasid sagedamini kõnesid, tegid reise teistesse kogudustesse jne. Mango Hans on nähtavasti oma „teadusmehelikult“ tagasihoidliku iseloomuga hoidunud väliste sündmuste keeristest ja süvenenud rohkem raamatute maailma. Juba 1737 nimetab Bornwasser⁴³⁾ teda armastusväärseks, kuid endassepöördunuks (*eingekehrt*), kes on „Jumala poolt varustatud suure tarkuse ja arusaamisega“. Ja nekroloogis iseloomustatakse teda⁴⁴⁾: „Ta oli muidu vähesõnaline, kuid mis ta kõneles, oli põhjalik, ja tema ettekanne tundides oli velistele õnnistuseks, sest see tuli südamest ja läks südameisse.“ Ta oli oma aja kohta

40) ABU: R19Gaa 3-c, Trtm. päev. 1780, nekroloog.

41) Sealsamas 26. VII 1780.

42) Urv. kir.-rmt. 1727—1761, ERKA.

43) ABU: R19Gaa 17-b, 5.

44) ABU: R19Gaa 3-c, Trtm. päev. 1780.

juba haruldane „raamatutark“, kes väsimatult kulutas oma energiat kirjatöödele, mis on andnud ta saavutustele ka püsivamat väärtust. Pastor Moritz hindab tema tegevust⁴⁵⁾ peamiselt kirjanduslike saavutuste poolest. Mango Hans leidis küll rahva poolt laialdaselt austamist, kuid tüüpilise herrnhuutlasena — võib-olla ka eestlasena — „pidas ta endast väga vähe“⁴⁶⁾ ega tõstnud end liialt esile. Pole siis ime, kui tema poolt tõlgitud mahukad teosed jäid hoopis trükkimata ja nende laialdaselt tsirkuleerivad käsikirjalised koopiad ei kandnud enam mingit nimejärki nende tõelisest autorist⁴⁷⁾. Juba järelopõlvede teadvusest kadus tema autori-au, samuti on tänapäevalgi raske selle tagasitõmbunud sulemehe anonüümsuse tagant avastada tema tegevuse täielikku ulatust.

Mango Hansu hariduslik ja usuline edasijõudmine on XVIII sajandi eestlase kohta haruldane, kuid vennastekoguduse ringkondades siiski mõnevõrra tüüpiline. Talupoegadele anti kogudustes küllaltki tähtsaid ameteid ja nende rahuldavaks kandmiseks pidid asjaosalised tegema paljugi pingutusi, et omandada vajalikku kirjaoskust ja kõnepidamisvõimet. Kellel esimesed algamisraskused võidetud, need võisid hea tahtmise juures ka edasi jõuda, sest rahvalähedased herrnhuutlased pakkusid selleks soodsaid võimalusi ja õhutasid omalt poolt talupoegi, et saada kogudustele võimelisi tegelasi. Ka Mango Hansu areng on olnud lähedalt seotud Quandt'iga, tema abilistega, Königseer'iga ja teistega, seejuures on mõõduandev olnud ka ta enda hool ja andekus. Juba umbes 20-aastaselt on ta saanud pastorilt laenuks saksakeelse Uue Testamendi, mille teksti eestikeelse tõlkega võrreldes ta lühikese aja kestel omandas saksa keele oskuse⁴⁸⁾, nii et võis lugeda ja tõlkida raskemaidki teoloogilisi teoseid, kuigi saksa keele kõnelemine polevat tal kui sündinud eestlasel olnud päris sorav⁴⁹⁾. Tõlkimisel ja keele edasiõppimisel võisid talle abiks olla ka Urvaste herrnhuutlased, kes viibisid kümme-kond aastat kohal ja pidasid temaga lähedast kontakti. Nõnda korraldas J. H. Rudolph eestlastele saksa keele õppetunde, et sel teel ise paremini eesti keelt õppida⁵⁰⁾. Talupoegade aja-

45) Urv. kir.-rmt. 1727—1761, ERKA.

46) Nekroloogis.

47) Urv. kir.-rmt. 1727—1761, ERKA. Pastor Moritz'a arvates olevat võimalik, et anonüümsus tekkinud 1750. a. visitatsiooni etteheidete pärast, sest see tegevus võis isegi autorile väliseid raskusi sünnitada.

48) ABU: R19Ga 8, 10-d, Hasse, Gnaden-Werk.

49) Urv. kir.-rmt. 1727—1761, ERKA.

50) ABU: R19Gaa 1-a, Urv. diaar. 8. IX 1741.

puudus ei võimaldanud ettevõtte pidevat jätkamist, kuid üksikuil võisid samad harrastused veel kauem kesta.

Varakult on Mango Hansul ärganud huvi kirikumuusika ja vaimuliku luule vastu. Juba pietistlikul ärakamisperioodil enne 1740-ndaid aastaid on ta hakanud huvi tundma Hallest suunatud uute koraaliviiside vastu ja asunud neid õppima. Ennetuntud viiside noodipilti Halle lauluraamatust jälgides on ta loomulik muusikaanne seevõrra arenenud, et suutnud hiljem kõiki viise noodist laulda ja koguni iseseisvalt noodistada⁵¹). See oli oskus, mis tõstis ta juba tänapäevaste köstrite ja organistide tasemele ning viis kaugele ette kaasaegsete ametivendade võimistest.

„Vennastekogudus on laulev kogudus,“ oli lausunud krahv Zinzendorf, ja see loosung kandus varsti ka meie talupoegade palveringidesse. Esimese aluse selleks pani Quandt oma 1741. a. suvel trükist väljaantud lõunaeeesti-murdelise veliste lauluraamatuga⁵²), mis levis kõige enam Urvastes ja näis sealsete eestlaste seas loovat isegi teatava vaimuliku „luulekooli“. Nõnda püüdis mõni aasta hiljem M. F. Hasse teha talupoegadele pooleldi kohustuslikuks ülesandeks katsetada vaimulike laulude luuletamisega⁵³), ja sellest „koolist“ võis osa saada ka Mango Hans, kellel oli enimalt huvi ja eeldusi.

Tõeliselt asus Mango Hans varsti veliste erineva laulu-repertuaari rikastamisele. Urvaste kirikuraamatu kroonikaliste andmete järgi⁵⁴) olevat ta luuletanud hulga vaimulikke laule. Tõenäoliselt on tegemist ainult laulude tõlkimisega, kuigi ka iseseisev looming pole meie vennastekoguduse ringkondades sugugi haruldane nähtus, isegi XVIII sajandil. Tema erilist annet laulude tõlkimisel mainib lühidalt ka ta nekroloog. Kõige täpsemad ja usaldatavamad andmed esitab siiski kaasaeglane M. F. Hasse⁵⁵), kes võis teda selleks otseselt ka mõjutada. H. andmeil olevat sama eestlane, keda oleme samastanud Mango Hansuga, tõlkinud umbes 60 laulu herrnhuutlikust lauluraamatust ja selle lisadest, pealegi üsna õnnestunult. Et tõlkimistöö oli toimunud enne Hasse lahkumist 1750. a., siis pole võimatu, et neist lauludest võisid mõned pääseda ka teise lõunaeeesti-murdelisse veliste lauluraamatusse, nn. „Common Prayer'isse“ (ilmunud 1747), mille väljaandjaks on tõenäoliselt olnud M. F. Hasse ise.

51) ABU: R19Ga 8, 10-d, Hasse, Gnaden-Werk.

52) ABU: R19Gaa 1-a, Urv. diaar.

53) ABU: R19Gaa 3-a, Urv. diaar. 1747.

54) Urv. kir.-rmt. 1727—1761, ERKA.

55) ABU: R19Ga 8, 10-d, Hasse, Gnaden-Werk.

Igal juhul ei kaotanud Mango Hansu õnnestunud laulutõlked niipea oma tähtsust, sest kasvav kogudus vajas oma koosolekute jaoks aina rohkem uusi laule, ja võimelisi isikuid nende tõlkimiseks leidis väheselt. Väikesemahuliste trükitud lauluraamatute vähearvuline repertuaar, millest mitmed laulud olid veel korduvalt trükitud, kulus rahvale aja jooksul pähe, lisamaterjali oli aga vähe tulemas. Nõnda on kahtlemata ka Mango Hansu laulutõlked olnud läbi terve XVIII sajandi rahva seas käibel, vist eri koopiais.

Kui Urvaste pastori poeg Joh. Chr. Quandt meie maa vennastekogudusi 1793. a. visiteeris, siis vaatles ta suure hoole ning arusaamisega meie olusid ja asus Vennaste-uniteedi keskjuhatuse liikmena siinsete pahede kõrvaldamisele. Ühe ebanähtusena paistis talle silma ka sobiva lauluraamatu puudumine, sest sajandi keskpaiku ilmunud väikesed teosed ei rahuldanud enam koguduste suurenevaid nõudeid. Sel ajal oli rahva käes rohkesti ka käsikirjalisi laule, mida „see ja teine köster või koolmeister kunagi oli tõlkinud“⁵⁶). Quandt kogus neid „apokriivalisi“ tõlkeid hoolikalt lisaks oma tõlgetele ja kasutas neid suurel määral oma 1802. a. väljaantud mahukas lauluraamatus „Mõnne vastse Vaimolikko Lauulo...“. Nõnda võisid ka Mango Hansu tõlked trükki pääseda, ja siis oleks tõestatud Urvaste pastori Moritz'a usaldatav väide⁵⁷), et Mango Hansu lauludest olevat mõned „võetud isegi eestikeelsesse lauluraamatusse“. Osa neist võis pääseda ka lõunaeesti-murdelise kiriku-lauluraamatu lisadesse, mis sisaldasid XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul ka rahvale armsaks saanud herrnhuutlikke laule. Tõlgete anonüümsuse pärast on aga võimatu küsimust üksikasjalisemalt selgitada.

Hasse poolt enne 1750. a. mainitud 60 laulutõlkele võis tulla veel rohkesti lisa. Nii leidub Eesti Kultuuriloolises Arhiivis üks suur käsikirjaline laulukogu, mis on kirjutatud Mango Hansu käekirjaga ja sisaldab 357 eestikeelset laulu. Käsikirja lõppu on paigutatud laulude saksakeelsete algusvärsside register tähestikulises järjekorras. Üksikute laulude uurimine ja võrdlemine trükitud materjaliga võiks ehk edaspidi selgitada Mango Hansu enda loomingu osa selles kogus.

Igal juhul on aga selge ta silmapaistev tähtsus kõige esimese eesti soost hümnoloogina, kelle töösaavutused on saanud pärisomandiks ka laiemale rahvahulkadele.

56) ABU: R19Gaa 18-d, 85, Quandt Geisler'ile 17. IV 1794.

57) Urv. kir.-rmt. 1727—1761, ERKA.

Elava lauluharrastuse kõrval on vennastekoguduse talupoeglikes ringkondades varakult huvi ärganud ka vagasisuliste proosateoste vastu. Seda näeme juba Quandt'i vagajuttude väljandmisest ja M. Ignatiuse ulatuslikust tõlketööst. Kuid ka Mango Hans pakkus oma võimeid „sotsiaalse tellimuse“ rahuldamiseks.

Kui varem teadsime, et ta on tõlkinud mitmed jutluse- ja palveraamatud, kirjutanud piibli-jutustusi, luuletanud laule ja koostanud „poetilisi ABC-raamatuid“⁵⁸⁾, siis polnud andmete puudusel võimalik ühtegi teost nimeliselt kindlaks määrata. Sellegi küsimuse kohta pakuvad Vennaste-uniteedi Arhiivi rikkalikud materjalid otseseid tõendusid ja kaudseid seletamisvõimalusi.

Ka proosateoste tõlkimisel on Mango Hansule ta iseseisvusest hoolimata olnud herrnhuutlased otseselt eeskujuks ja kaudselt mõjuvaldajaiks. Nõnda on ta 1751. a. väheharitud herrnhuutlasele-rätsepale J. H. Rudolph'ile abiks Zinzendorf'i raskestiililise jutlustekogu „Wundenhomilien“ lugemisel ja aitab keerukamate väljenduste jaoks leida eestikeelseid vasteid⁵⁹⁾, mida oli vaja üksikute jutluste kirjalikuks tõlkimiseks või suuliseks ümberjutustamiseks. Võimalik, et ta ka iseseisvalt tõlkis herrnhuutlikke jutlusi, koguduste päevikuid, elulugusid või muud vaimulikku tarbekirjandust, mida juba sel ajal kogudustes rohkesti vajati, kuid mille tõlkijaid leidus vähe.

Suuremal määral on Chr. M. Königseer mõju avaldanud Mango Hansule ja paljudele teistele eestlastele erilaadseks kirjanduslikuks tegevuseks. K. koostas oma Lõuna-Eesti tööringkonna kohta väga üksikasjalisi ametlikke aruandeid ja nõutas selleks pidevalt talupoegadelt materjali⁶⁰⁾. Ka Mango Hans on talle sagedasti läkitanud kirjeldusi kohalikest koosolekuist ja muist sündmustest kogudustes, tihti pikemate teoloogiliste kirjade laadis. Neis on rohkem kui teiste korrespondentide sõnumeis arusaamist usulistest põhiküsimustest, kujunedes vahel üsna tarkadeks universaalsete probleemide arutlusteks. Aruannete üldisele laadile vastavalt on Mango Hans saatnud ka teateid surma läbi lahkunud koguduseliikmete kohta, vahel pikemaltki kirjeldades lahkunu elu- ja surmalugu, mis on hiljem ulatuslikumalt väljakujunenud herrnhuutlike elulookirjelduste

58) Urv. kir.-rmt. 1727—1761, ERKA. — Vt. ka Eesti Kirjandus 1936, lk. 266 ja 268.

59) ABU: R19Gaa 3-a, Urv. diaar. 20. XII 1751.

60) ABU: R19Gaa 3-a—b, Trtm. päevikud.

Uim om üht mehele karmi karmi-a fison ne mehele usknafe
 tööd teppu, nime naimaga oia met kooda ei mitte egi
 kerne enge jüimise tullus; nida oia uskuvoo kipi jüi;

mitse jelle aiale ära kolu nime ühine se kison ei mitte kernele
 esi enge Kristu jelle ke nide est om ärra kolu nime illor tōpu
 nime ei oia mitte oia uskuvoo ello esi kernele enge jüi
 tufelle.

Memä otson kōi oia kōsu nime ei mitte mes Kristuse
 jefuse jomält. wil. 2. 21.

Utr kipi jüimen kum waimo ello jifon
 se tuur ärra kipi, et pättu tagganep
 om kigen haan toon ushin
 e kivanwa kui täl ello saap
 jef täl om tomo naitawil äära
 E joht, kui ilma lats ke naimust ilma täl
 taht waira wif paäl
 meel wiker maada,
 üt õige jüimime ellap
 kink kolap ega pai wä kernele
 taht elläda üks lura paja le
 e kink hoyap kigst jef mes kernele kelap
 e kink kema kaniap jif
 kui kernele ofat om andap
 kink kernele wäike kernele eifer esi
 Ja kōkōkup fōki ka, mekuvwa joht ei la

varasemaks ja lihtsamaks eelastmeks⁶¹). Hansu koostatud vähenõudlikud surmateated on teiste omadest sisukamad, vahel koguni psühholoogilise isikukirjelduse algmetega.

Mango Hansu „poetiliste ABC-raamatute“ kohta võiks oletada järgmist. Eesti Kultuuriloolises Arhiivis leidub üks käsikiri, mis väärrib imetlust oma kunstilise väljatöötuse poolest. Selle tekstiosa on joonistatud väga osavalt ja maitsekalt trükitähtedes, samuti leidub peatükkide alguses vähem-kunstipäraseid initsiaale ja illustratsioone⁶²). Piltide ja tähtede laad sunnib meenutama Mango Hansu, kuna käekirja võrdlemine ei tule arvesse, sest tähed on stiilselt joonistatud. Sisult pole käsikiri herrnhuutlik, vaid mitmekesiselt vaimulik. Selles leidub vaimulikke laule, osasid katekismusest, pietistliku Freylinghausen'i õndsakssaamise kord „Jummala Nõu Innimisse iggävätsest õnsussest“ jne. Mõned osad on dateeritud Sangastes 1766. aastal.

„Mitme jutluse- ja palveraamatu“ ning „piiblilugude“ (*biblische Historien*) selgitamisel võime juba kõnelda suurema kindlusega. Herrnhuti Arhiivist leitud suur Mango Hansu käsikiri, millest allpool lähemalt juttu, on mitmeti võtme tähendusega. See avab meile ettekujutuse tema käsikirjade tehnilisest ja illustratiivsest küljest, samuti esitab autori käekirja. Viimane on väga korralik ning silmapaistev ja on äratanud juba varem tähelepanu, sest suur osa vennastekoguduse vanemaist käsikirjadest, mis on talletatud Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, on kirjutatud sama, seega siis Mango Hansu käega.

Nõnda leidub EK1A-s üks suur käsikirjaline palveraamat, mis näib olevat tõlge mõne välismaise autori vaimulikust, seni kindlaksmääramata suletootest. Sellele on kirjutatud kaanele omaniku nimemärk: „Se om Sangaste ehk Theali Köstre Theophile Deini Hauspostil ehk Juttusse Ramat anno 1756 Ajastal ostedu 1 Rubli nink 56 Cop. eest sel 14 May ku päivil“. Käsikiri sisaldab üle 1000 lehekülje, millest osa katkenud. Võimalik, et Mango Hans on rahalise tasu eest selle vaeva ja hoolega valmistatud kirjatöö edasi andnud oma naaberkihelkonna ametivennale.

Mango Hansu sulega näivad olevat kirjutatud ka kaks umbes pooletuhanda-leheküljelist jutlustekogu, milles mõned jutlused on nimetatud pastor Quandt'ile kuuluvaiks⁶³). Kui varem võis ainult oletamisi pidada nende ülestähendajaiks Mango Hansu või mõnda muud Quandt'i lähemat kaastöölist, siis jällegi

61) R. Põldmäe, Herrnhuutlikud elulookirjeldused. Eesti Kirjandus 1938, lk. 385—403.

62) Vt. üks tiitelleht Eesti Kirjanduses 1936, lk. 267.

63) Vt. lähemalt Eesti Kirjandus 1936, lk. 261—262.

Hansu käekirja selgumine lahendab käsikirjade autorsuse. Ka sisuliselt on täiesti loomulik, kui kirjahuviline köster ja koolmeister kogus oma armastatud pastori jutlusi, kas või pärast tema surma, ja tegi need korraliku ümberkirjutamisega rahvale kestvalt kättesaadavaks.

Lisaks neile suuremaile käsikirjadele leidub veel mõningaid väiksemaid katkendlikke osasid, mida võib omistada Mango Hansule. Kui tema käsikirjadele arvata lisaks M. Ignatiuse jutlustetõlke eri koopiad ja mõned Quandt'i enda eestikeelsed ülestähendused, siis oleme peaaegu täies ulatuses selgusele saanud eesti vennastekoguduse käsikirjade vanema osa suhtes, mis oma andmetevaesuse pärast näisid uurimisele tegevat ülepääsmatuid raskusi.

6.

Viimaks saame üksikasjalisemalt kõnelda ka Mango Hansu mõnest tõlketööst, mis väärivad suuremat tähelepanu oma kirjanusliku tähtsuse ja autorite kuulsuse poolest.

1767. aasta sügisel tekkinud Chr. M. Königseer'i kohtu-protsessi puhul on kaebealune vastuseletuses ⁶⁴⁾ püüdnud õigus-tada oma kirjanduslikku tegevust, seejuures rõhutades, et herrnhuutliku kallakuga vaimulik kirjandus olevat Baltimail vabalt müügil ja seda võivat igäüks rahvakeelde tõlkida, ka eestlased ise, kes vajalikult oskavad saksa keelt. Nõnda olevatki juba tõlgitud Johann Arndt'i kuulus teos „Das Wahre Christenthum“ ja inglise baptistliku autori John Bunyan'i „Pilgrims Progress“. Königseer jätab targu tõlkija isiku mainimata, kuigi see võis olla talle teada. Siin on tegemist ilmse ettevaatusega, sest sellise „sektilise“ kirjanduse levitamist pandi temale süüks ja võidi teisigi kaebealusteks tõmmata.

Arndt'i teose tõlkest kõneleb juba M. F. Hasse ⁶⁵⁾, seega enne 1750. aastat. Ta omistab tõlketöö kindlasõnaliselt samale imeteldavale eestlasele, kelles oleme näinud Mango Hansu. Kõik need andmed on aga kõrvalise tähtsusega, sest käsikiri ise leidub praegugi Vennaste-uniteedi Arhiivis Herrnhutis ⁶⁶⁾. Ja kunagise omaniku kohta loeme käsikirja lõpust selgesõnaliselt: „Dieses Buch gehört dem Küster und Organist und Uhrmacher Meister Thal in Antzen“. On väga tõenäoline, et see tähendab

64) ABU: R19Ga 7-a, Königseer'i protest Kindralkubermangu Valitsusele.

65) ABU: R19Ga 8, 10-d, Hasse, Gnaden-Werk.

66) ABU: NB VII R 3, 322.

ühtlasi ka autorit, sest vaevalt leidus sel ajal kedagi teist nii suurt kirjameest, et Mango Hans oleks saanud omandada tema suletooteid.

Käsikiri pole jäänud tõlkija kätte seisma, vaid liikunud elavalt rahva seas, nagu nähtub kulunud lehtedest ja rändamise käigust rohkem kui poole sajandi kestel, kuni on Urvastest jõudnud Tartusse sealse tähtsa herrnhuutliku kirjamehe Aleksander Raudjal'i (1734—1817, kirjanduslikult tegev 1800. a. paiku) kätte ⁶⁷⁾. Veel hiljem on see sattunud Tartumaa ringkonna hoolekandja M. H. Windekilde (1792—1861, Eestis 1825. a. alates) kirjakogusse ja sealt jõudnud mainitud arhiivi ⁶⁸⁾.

See on väga korralikult kirjutatud ja ilusasti köidetud suur 805-leheküljeline käsikiri, mida võib pidada üheks Mango Hansu tähtsamaks saavutuseks ja üldse tähelepandavaks nähtuseks keivas XVIII sajandi eesti kirjanduses.

Kõigepealt väärib käsikiri tähelepanu oma puhttehnilise külje poolest. Juba Hasse rõhutab ⁶⁹⁾, et tõlkija olevat raamatu originaalis leiduvad peatükkide alguste vaselõikelised vinjetid „üсна kunstipäraselt“ (*recht künstlerisch*) sulega järele joonistanud. See on tõepoolest huvitav lisand isegi meie raamatu-illustratsiooni ajaloole, sest kahtlemata on Mango Hans esimese eestlasena katsetanud sellel alal. Siin pole küll veel tegemist algupäraste saavutustega, sest sel ajal ei saanud meie trükitud teosedki originaalsete illustratsioonide osaliseks. Siiski võivad Mango Hansu järelejoonistused originaalset veidi kõrvale kalduda või sisaldada enda ümbrusest valitud motiive, sest siin toodud mesipuu-kujutus (vt. lk. 400 vastas) pakub isegi teatavat etnograafilist värvingut. Kahjuks pole olnud võimalik leida arvesse tulevat Arndt'i teose saksakeelset väljaannet, sest eri trükkide arv on määratu suur ja need pole kergesti kättesaadavad. Üldiselt kujutavad aga vinjetid tüüpilisi barokse raamatu sümboolseid ilustusmotiive: küünlad, vaasid, inglid, linnud, altarid, päike, päikesekell jne. Nende kõrval leidub ka realistlikumaid elemente: tulelõke, mesipuud, seinakell, maastikud, sipelgad, sibulad, häll, sõelumine, isegi trükipress ja muud esemed, mis on kooskõlas peatükkide alguslausetega.

Käsikirjas leidub iga peatüki alguses mingi vaimulik laul, mille Mango Hans on ka hoolikalt tõlkinud, Hasse hinnangul

67) Käsikirja lõppu on hiljem teise käega kirjutatud: „Mino armas Lel Aleg santer Raudijal“.

68) Käsikirjale lisatud andmed.

69) ABU: R19Ga 8, 10-d, Hasse, Gnaden-Werk.

sõna-sõnaliselt ja „kaunilt“ (*zierlich*). Värse ei leidu igas väljaandes, vaid näiteks suures, Riias 1679. a. rootslaste poolt väljaantud trükis ⁷⁰⁾, mis võis olla ka meie maal kõige rohkem tuntud.

Johann Arndt (1555—1621) on olnud mitmes paigas Saksamaal protestantlikuks pastoriks ja superintendendiks ⁷¹⁾. Ta on kirjutanud mitmeid postille, jutlusi, palveraamatuid ja muud vagaduskirjandust. Teda peetakse üheks suuremaks luterliku vagaduse teerajajaks, kes on luterliku õpetus-ortodoksia ühendanud keskaegse müstikaga. Reformatsioon oli loobunud askeetlikust ja ekstaatilisest vagadussuunast ja pöördunud tagasi algkristluse piibliõpetusele, mis intellektualistlikult rõhutas õndsakssaamist ainult usu läbi. Kuid XVII saj. alguses tekkis tugev reaktsioon selle vastu ning liikumise eesotsas seisabki Arndt. Tema teos „Das Wahre Christenthum“ nõuab uuesti salapärasest sisemist vagadust, piiritut usaldust Jumala vastu, kristlikku elu, patukahetsust ja maailmast loobuvat askeesi. See on reformatsiooni reaktsiooniline reformatsioon, luterluse rekatoliseerimine, nagu varakristlussegi oli veel hiljem tunginud antiikset paganluse müstikat.

Arndt'i teose esimene osa ilmus 1605. a. ja 2.—4. osa 1609 või 1610. See suure ulatusega, laia ja kohmaka joonega, tüüpiliselt vanamoeline luterliku vagaduse tähtteos on XVII ja XVIII sajandi kestel olnud üheks tähtsamaks ja loetavamaks vaimulikuks raamatuks, mis on ilmunud arvatult paljudes trükkides ja mitmes keeles, isegi primitiivseis mitte-euroopa keeltes. XVII sajandi lõpul sobis teos hästi varasema pietismiga, mille õpetusele see sai suurel määral aluseks, samuti pooldas pietismi teine periood XVIII sajandi esimesel poolel seda protestantliku vagaduse klassilisemat ja teravaimelisemat hingekosutus-raamatut. Isegi krahv Zinzendorf on nooremas eas olnud tugevasti Arndt'i teose mõju all ja algatanud selle tõlkimist Prantsuse katoliiklaste jaoks. Siiski pole teos eriti tähtsat osa mänginud herrnhuutlikes ringkondades, vaid toetust leidnud eeskätt protestantliku kiriku vagameelseist usuringidest. Ka meil võisid seda kanda nii kirikuvagad kui herrnhuutlased, kellel pole suuri lahkuminekuid õpetuses. Siiski pole teos meil vist kunagi trükist ilmunud ega levinud suuremate hulkade seas, sest tunduks meie lihtsale lugejale raskena ja isegi igavana.

⁷⁰⁾ W. K o e p p, Johann Arndt. Eine Untersuchung über die Mystik im Luthertum. Berlin, 1912, lk. 148.

⁷¹⁾ W. K o e p p, tsit. t.; s a m a, Johann Arndt. Berlin-Schönberg, 1912.

Kui nõnda Arndt'i tõlke autorsus on enamvähem kindel, siis ei saa seda öelda Bunyan'i teose kohta. Võib ainult suure tõenäolisusega oletada ka selle kuulumist Mango Hansule, sest Königseer nimetab tõlkijat kindlasti eestlaseks. Peale M. Ignatiuse pole aga sellest ajast teada teisi eestlasi, kel oleks olnud nii suuri kirjanduslikke võimeid. Ignatiusele oleks seda raskem omistada, sest tema töötas rohkem iseseisvalt või teiste, mitte-herrnhuutlike ringkondade toetusel, nii et ametlikud vennastekoguduse isikud ei maini kordagi tema suuremate teoste tõlkimist, küll aga herrnhuutliku tarbekirjanduse väikevormide (laulude, jutluste jne.) eestindamist. Pealegi asusid herrnhuutlased XVIII saj. Urvastes ja selle kihelkonna lähemas naabruses, mistõttu nad ei teadnud palju üritustest, mis toimusid kaugemal, küll aga tundsid eeskätt Urvaste eestlasi ja avaldasid neile omalt poolt enamalt mõju. Seetõttu oli Urvaste kogu XVIII sajandi juhtivas asendis Lõuna-Eesti vennastekoguduste seas ja ainult seal, vähesed erandid maha arvatud, toimusid kõik suuremad herrnhuutlikud algatused.

Kui Hasse, kes elas 1750. aastani Eestis, veel Bunyan'i tõlget üldse ei maini, siis võis tõlkimine teostuda pärast 1750. aastat. Viimane ajapiir on Königseer'i kohtuprotsess 1767. aastal, mil tõlkest juba kõneldakse. See on ka arusaadav, sest Bunyan'i ingliskeelse teose „Pilgrims Progress“ esimene saksakeelne tõlge ilmus 1751. a. Londonis ⁷²⁾ ja hakkas alles hiljem rohkem levima Saksamaal. Nõnda on värske saksakeelne väljaanne varsti jõudnud ka Eestisse ja saanud siinsele rahvale omakeelselt kättesaadavaks. Tõlge on osutunud üsnagi rahvalähedaseks, sest sellest on tänapäevanigi säilinud mitu käsikirjalist koopiat, mis kerkiavad siin-seal esile. XIX sajandil on seda ja teisigi Bunyan'i teoseid eesti keeles trükitud avaldatud, kuid nende käsitlus ei kuulu enam siia.

Inglise baptistliku katelsepa John Bunyan'i (1628—1688) teose varast ilmumist meie rahva keelealale on põhjustanud selle rahvalähedane sisu, mis on tõstnud teose piiblile järgnevale populaarsuse-astmele ⁷³⁾. Suure usumehe tõelise lihtsusega esitab autor allegoorilises rändamise vormis inimese siseelu, mille üksikpilte valgustab piiblitõdedega. See on eestlaselegi olnud

⁷²⁾ Realencyklopädie für protest. Theol. u. Kirche. Herausgeg. A. Hauck. III Bd., Leipzig, 1892, lk. 562—564.

⁷³⁾ The Dictionary of National Biography. Volume III. London, 1917, lk. 275—284.

meeldivaks lugemispalaks oma elavais ja värvikais sümbolpiltides.

Eesti Kultuuriloolises Arhiivis leidub veel käsikiri „Se Pühha Söddä kumba se Elschadai peäp Diabolusse vasta“. Tuneme selles J. Bunyan'i teise teose, vähem populaarse „The Holy War made by Shaddai upon Diabolus“, mis esitab samuti elavaid religioosseid allegooriaid. Ka sellest tõlkest leidub mitmeid ära kirju, millest suurem osa tehtud aga XIX sajandil. Rohkem tähelepanu äratav mainitud eksemplar, kuna selles tunneme jälle käekirja, mida oleme pidanud Mango Hansule kuuluvaks. See fakt aitab omalt poolt veelgi kinnitada oletust, et just Mango Hans on harrastanud Bunyan'i tõlkimist. Et teoste eestindamine on toimunud XVIII sajandi keskpaiku, siis on need kahtlemata esmakordsed algatused inglise kirjanduse tutvustamiseks eesti lugejale, kuigi tõlkimine on endastmõistetavalt toimunud saksa keele vahendusel.

Kokkuvõttes näeme Mango Hansus väga viljakat ja järjekindlat kirjameest rahva usulise kirjanduse rikastamisel, mis on seda tähelepanuväärne, et see toimus pimedas XVIII sajandi keskpaiku, mil rahval puudus minimaalne vaimuvalgus, kuid herrnhuutlaste rahvalähedane tegevus kasvatatas märgatavalt eestlase huvi usuliste ja hariduslike küsimuste vastu. Mango Hans on visa tegutsemisega tõusnud kaugelt üle oma ajajärgu taseme ja agaralt kaasa aidanud ka teiste vaimsete vajaduste arendamiseks ja rahuldamiseks. Nõnda kerkivad eesti kirjandusloos XVIII sajandi keskmistel aastakümnetel juhtivale kohale Joh. Chr. Quandt ja veel paar sakslast-herrnhuutlast, kelle kirjanduslik tegevus nõuab ka lähemat selgitamist, ning eestlastena Michael Ignatius ja Mango Hans, kelle töö viljakust ei suutnud järgnevad eestlaste generatsioonid ületada enne XIX sajandi keskpaika, seega terve sajand hiljem.

R. Põldmäe.

KURELASTE PROBLEEM UUES VALGUSES.

Teose puhul: *Die Kurenfrage von V. Kiparsky*. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*, B XLII. Helsinki, 1939. 474 lk. + 4 kaarti.

Lääne-Kuramaa, Curonia elanikena XIII—XVII saj. tihti mainitavate kurelaste e. kuršside algupära küsimuses on tänini valitsemas kaks vastupidist seisukohta. Ühed uurijad peavad neid kunagisteks läänemeresoomlasteks, liivlastele lähedaseks või pigem liivlastega identseks läänemere-soome hõimuks, teised — võiks öelda, enamik kompetentseid uurijaid — peavad neid balti hõimuks, olgu siis otse lätlasteks või lätlaste-leedulaste-muinaspreislaste lähedaseks sugurahvaks. Kurelaste probleem

miga on viimasel ajal lähemalt tegutsenud eriti balti keelte, nimelt läti ja leedu uurijad, kellede asjatundlikkus liivi ja eesti keele alal on olnud küündimatu ja tööd kirjutatud tihti peale meie mitteloetavais keelis, nii et nende töö tulemused kas on olnud meile kättesaamatud või läänemere-soomlaste seisukohast vaadatuna pole äranud alati küllaldast usaldust. Nüüd on siis noor Soome teadlane dr. Kiparsky, nii balti kui ka läänemere-soome keelte uurimistulemustes kodunenuna, võtnud a-st 1935 alates Helsingi ülikooli stipendiaadina selle keeruka probleemi uuele sõelumisele. Tulemuseks ongi kõnealune suur, kogu küsimussetulevat aines-tikku arvestav ja keeleteaduslikust seisukohast käsitlev teos. Töö on tehtud põhjalikkusega, mis ise juba lugejale sisendab respekti ja usaldust lõppresultaatide vastu.

Kõigepealt saame töös ülevaate kurelaste probleemi senisest käsit-lusest, selle ajaloost (lk. 9—31), kokkuvõttega (lk. 29—30) selle kohta, kelleks kõik kurelasi on pidanud eri autorid (liivlasteks, mingiks lääne-mere-soome hõimuks, eestlasteks, lätlasteks, mingiks eri balti hõimuks). Pärast lühikesi metodoloogilisi märkmeid (lk. 32—33) järgneb teose kan-dev osa, III ptk., „Kurelaste keele määramine“ (lk. 34—456). Kurakeel-seks nimetatud Meie Isa palve analüüs (lk. 34—36) osutab, et see on läti-keelne, mõningate leedupärasustega. Muukeelseis tekstides leiduvate võimalike kurelaste sõnajäänuste kohta selgub (lk. 36—45), et need kõik on läti, leedu, liivi või koguni alamsaksa sõnad. Kroonikate ja eri autori-te väljendusi kurelaste kohta aa. 855—1649 vaadeldes (lk. 46—61) K. jõuab lõppjärel dusele, et kurelaste keele („Kurisch“) all nende kaasæg-lased kindlasti on mõistnud mingit b a l t i keelt. Kurelaste nime analüüs (lk. 61—64) osutab autori arvates, et see on baltikeelse päritoluga (leedu *kuřšiai*, läti *kurši*, muinasvene *Курск* jne.), kuid selle IX saj. ladinakeelne kju *Cori* olevat häälikuliselt läänemere-soomeline (?) ja tõendavat, et juba tol ajal Kuramaa rannikul olevat elutsenud läänemere-soomlasi (liivlasi).

Kurelaste ala XIII—XVI (inklus.) saj. allikais esinevate k o h a n i - m e d e algupära tühjendav vaatlus (lk. 64—256) annab autorile muidugi kibedat tööd paljudel lehekülgedel. Metoodilistest eelmärkmeist see-juures selgub, et ta nimeaeajaloo selgitamisel on saanud äratust ja ees-kuju V a s m e r i t tuntud, Loode- ja Kesk-Venemaa soome-ugriilist nime-de-vara käsitlevailt kohanimeuurimustelt: nimede seletamisel ta teretulnult ei arvesta mitte ainult balti ja läänemere-soome keelte leksikone, vaid kasutab võrdlusmaterjalina hea eduga ka vastavate nn. referentsalade (Eesti, Soome, Leedu, Läti, Ida-Preisimaa) kohanimestikku. Käsitluse metoodilisusest ja üldisest ettevaatlikkusestki hoolimata on kõnealuse ürikainestiku ebastabiilsest märkimisviisist ja eesti-liivi (osalt ka balti-poolse) kohanimeurimise senisest suhtelisest söötisolekust johtuvalt just selles kohanimede kohta käivas teoses osas üksikasjus vaieldavusi. Neid siin ligemalt vaadelda pole võimalust ega õieti julgustki, sest meie kohanimeurimise alles algastmel olles võib arvustaja oma võimalikes vastuväiteiski tihti peale esitada seisukohti, mis oleksid võib-olla niisama vaieldavad, hiljem ümberlükatavad, kui autorigi omad. Ühe printsiipsiaalset laadi vastuväite julgeksin siiski kõne alla võtta. Selle põhjal, mis esma-joones arheoloogiliste uurimiste põhjal on teada S a a r e m a a lähedaist kokkupuuteist Lääne-Kuramaa ja Memeli alaga, tuleks loomulikuks pidada, et viimaste alade kohanimede vaatlemisel just Saaremaa kui refe-rentsala kohanimestik võetaks lähemalt arvesse. Autor on hoopis har-vadel puhkudel, ainult muu Eesti ja Soome nimestiku kõrval toonud võrdluseks Saaremaa kohanimesisid (näit. lk. 220—221 *Lone* ~ *Loona* võrd-lemisel). Kuid näit. juba Eesti VI (Saaremaa, Maadeteaduslik, majan-duslik ja ajalooline kirjeldus) väike nimederegister paistab selles mõttes olevat õpetlik. K. poolt läti- resp. baltipäraseiks peetavate nimede seas

leidub hulk selliseid, milledele võiks esitada vähemalt häälikuliselt enam-vähem sobivaid vasteid Eestist, ms. just Saaremaal. Lubatagu esitada mõni vastav näide (Eesti nimevaste koguteosest Eesti VI): K-1 lk. 76 *Aloxtē, Aloiste* jne. — vrd. Saaremaa *Alasma, Alumetsa*, lk. 79 *Arduš* — vrd. *Ardla*, 80 *Asem, Asse-*, 82 *Assme* — vrd. *Asuka, Asuküla, Asva* (= ürikute *Asma*), 108 *Calmen* — vrd. *Kalma, Kalmu*, 112 *Kerkell* — vrd. *Kärla* (varasem kuju *Kärglä*), 119 *Lepen, Lepe* — vrd. *Löpe, Lõpi* või? *Lepakörve, Lepna* jne., 113 *Koicke* — vrd. *Koigi, Koikla*, 110 *Karalen* — vrd. *Karala*, 139 *Piuēn* — ? vrd. *Püha* (liivi pävä 'püha'), 149 *Saggara, Sagere* — vrd. *Sagariste*, 152 *Sare* — vrd. *Saare*, 158—159 *Serendorp* jne. — vrd. *Sääre, -mäe*, 159 *Serwe* — vrd. *Sörve*, 169 *Sumeren* — vrd. *Sõmera*, 172 *Tygye* — ? vrd. *Tigadu*, 185 *Virpene, Wirben* — vrd. *Virbi*, 188 *Anzes, Anses, Anse* jne. — vrd. *Anseküla, Ansi*, 193 *Jamaiten* — vrd. *Jamaja*, 195 *Lopenlange* — vrd. *Lõpi, Löpe*, 203 *Wanderen* — vrd. *Vantri*, 211 *Imalemade* — vrd. *Imara, Imavere*, 211 *Irmelow* — vrd. *Hirmuste*, sealsamas *Irwa* — vrd. *Iruste, Irase*, 215 *Carmese* — vrd. *Kaarma, Kaarmise*, 215 *Caukas* — vrd. *Kaugatoma*, 218 *Lainuma, Laine* — vrd. *Leina* (K. on kõnealus nime ühendanud liivi *lajn-* 'laine-' sõnaga, kuid liivis võiks eeldada eesti sõnale *lein ai*-list vastet, vrd. liivi *äina* ~ eesti *hein, säina* ~ eesti *sein* jm.), 222 *Maticule* — vrd. *Mataku*, 226 *Oldere* — vrd. *Oltretagune*, 229 *Pide-walle* — vrd. *Pidula*, 231 *Putkuli* — vrd. *Putla*, 235 *Sounaggen* — vrd. *Säinaste*, sealsamas *Thargole* — vrd. *Taritu, Taresti*, 240 *Vmben* — vrd. *Umbsoo*, sealsamas *Vndelen* — vrd. *Undva*, 241 *Walgaln, Waldyalschensem* — vrd. *Valjala* < **Valdjala* (K. on selle Kuramaa nime seletamisel ms. võrrelnud liivi *välda-kalä* 'valge kala', mis kuidagi ei ärata heakskiitu), 243 *Wyllegale* — vrd. *Viljagu, Vilidu*, 245 *Vyrpen* — vrd. *Virbi*, 248 *Regeschen* — vrd. *Räägi*, 247 *Patzen* — vrd. *Paatsa*, sealsamas *pidel* — vrd. *Pidula*, 251 *Vetta* — vrd. *Vätla*, jm. Äsjaseis ilma ligema ajaloolis-etümoloogilise analüüsita tehtud Kuramaa ja Saaremaa nime-rinnastustes on kahtlemata osa näilisi, tõeliselt ühtekuulumatuidki kokkusattumusi, kuid et need k õ i k oleksid juhuslikud kokkusattumused, seda ei sõanda uskuda. On ju teatavasti isegi *Kuressaare* linna nime seotud kurelastega, millist asjaolu maksnuks mainida kas või kurioosuminagi. Öeldut arvestades paistab võimalikuna, et K. on läänemere-soome (eesti-liivi) kohanimede osatähtsust Kuramaal mõnevõrra alahinnanud ja et viimaseid on kurelaste alal vähe enam kui 15% kogu ürikute nimevarast (viimane kalkulatsioon autoril lk. 433). Kuid autori lõpptulemust, et balti (esmajoones puht-läti) kohanimed kurelaste maal on ülekaalukas enamuses, see ei suuda kõigutada. Mis muidu veel puutub kohanimede analüüsi, siis tekib kahtlusi autori korduva väite puhul, et va-liitelised nimed on tingimata balti päritoluga (vt. näit. lk. 176 s. v. *Ulliwa*, 213 s. v. *Candowe*): Saaremaalgi (ja mujal Eestis ning üldse läänemere-soomlaste aladel, välja arvatud liivlaste ala) on ootuspäraseid genuiin-seid va-nimesid (näit. Saaremaal *Undva, Koguva* jne.). Niisamuti ka j-lised nimed ei tarvitse alati olla baltipäraseid (vrd. näit. lk. 223 s. v. *Monneyen*), vaid ka Saaremaal (ja mujalgi läänemere-soome aladel) on ja-sufiksilisi nimesid, näit. Saaremaal *Süvaja, Muraja, Jamaja, Võraja* jt. (osa neist võib küll järgosas sisaldada sõna -oja). Kuramaa g-, d-, b-algulised (helilise klusiiliga) nimed vahest ei ole tingimata k õ i k baltipäraseid, nagu autor alati konstateerib, vt. näit. lk. 190 s. v. *Bandowe*. Pole ju päris võimatu, et liivi haja-asustus lätlaste keskel juba XVI sajandiks oli niivõrd „harjunud“ sõnaalgulise helilise klusiiliga, et üksikuisse läänemere-soome keele päritoluga sõnusse (ja nimesdessegi) juba oli tun-ginud g-, d-, b-, nagu see on tuttav praegusest liivi keelest (*gadag* 'kadakas' jm.). Küsimus on teisel poolt ka, kui täpne ja usaldatav alati on ürikute kirjavais sõnaalguliste klusiilide helilisuse ja helitus suhtes — kõikuvusi selles küsimuses näib olnud (vt. näit. lk. 265 *Begame* ~ *Pekame*). Mõnel korral kerkib kahtlus kohanime seletamisel kasutatud

läänemere-soome sõna nimesse kuulamise suhtes, näit. lk. 209 kohanime *Edewalen* a-st 1230 tõlgitsemisel liivi liitsõnana *e'd'd'i + val'*, sest pole tõenäoline, et saksa laensõna *val'* liivi keeles on nii vana. Niisama on väga kahtlane lk. 212 kohanime *Iswinde* jne. ühendamine liivi verbiga *isvje'ntiä* (vrd. läti prefiksit *is-* + *venita*-verbitüve), sest pole sugugi kindel, et juba XV saj. algul (nimi on pärit a-st 1425) liivi keeles esinesid läti laenprefiksid, ja verbitüvelise nime esinemine mudugi vajaks ligemat motiveeringut (milline nominaalsufiks selles?). Lk. 226 nime *Octekalwen* jm. vaevalt võib ühendada liivi sõnaga *uøkt* 'Schauer', ms. selle esitavad eesti vasted *Hoosaare, Hoo-oja* sisaldavad pigem sõna *hobu* kui *hoog*. Lk. 243 esitatakse eesti talunimi *Vaska* liivi ja soome *vask(i)*-tüveliste nimede ühenduses, kuid eelmine on ilmsesti venepärane (*vas'kà* < *Васка*). — Läänemere-soome (liivi) ja balti (peamiselt läti) ainestiku osatähtsuse suhet K. käsitluses iseloomustab seegi, kui meenutame, et esimeste loetelu käsitleb ainult 42 lk. (lk. 203—245), viimaste oma tervelt 131 lk. (lk. 72—203), lisaks veel lk. 245—252 hulk autorile tumedaks jäänud nimesid.

Kohanime kõrval on K. loomulikult sama põhjalikkusega võtnud vaatluse alla kurelaste ala allikate *isikunimedki*, lk. 256—434, kokku üle 1500 nime. Läti jm. balti isikunimede register aa. 1230—1600 käsitleb 134 lk. (lk. 259—393), läänemere-soome (liivi-eesti) nimede loetelu 23 lk. (lk. 393—416), lisaks algupäraldasa tumedaid (lk. 417—420) ja saksa, piibli ning muu päritoluga (lk. 421—432) nimesid. Isikunimede osas paistab olnud vähe kergem kui kohanimede alal piirjoonte tõmbamine läänemere-soome ja balti ainestiku vahel, seepärast vaieldavusi siin (eriti eesnimede tõlgitsemisel) tunnukse olevat vähem kui kohanimede puhul. See on arusaadavgi, sest eriti nii balti kui läänemere-soome eesnimed on teatavate autorite (*Trautmann, Blése, Forsman* jt.) eeltööde järel juba võrdlemisi hästi selgitatud, mida (eriti läänemere-soome alade) kohanimede kohta kahjuks ei saa öelda. Ka K. esitatud kurelaste maa läti resp. balti isikunimede seas on siiski rida juhtumeid, mis kujuldasa võiks id olla ka liivi-eesti päritoluga ja milledest mitmelgi on ka Eesti (eriti Saaremaa) kohanimestikus (vt. Eesti VI, registrit) vasted. Näiteina mainitagu lk. 290 *Kayke, Keyck* jne. — vrd. Saarem. *Kaigu*; 293 *Kauk, Kauck* — vrd. Saarem. *Kaugatoma*, läänemere-soome eesnimi *Kauko(mieli)*, 293 *Kaull* — eesti eesnimi *Kaul* (AES-i Toimetused XVIII, lk. 31); 300 *Lale* — vrd. Saarem. *Lalli lõpp*, eesti eesnimi *Lall* (tsit. t., lk. 34); 304 *Lull* — vrd. Saarem. *Lulupä*, ? *Lalliniidi*, ? *Lülle*, ? eesti eesnimi *Lylle* (tsit. t., lk. 36); 306 *Maseke* jne. — ? vrd. Saarem. *Maasi* (saksa k. *Masich*, ? vanem kuju); 308 *Meme, Mehme* — vrd. eesti-liivi eesnimi *Meeme, Meemo* (tsit. t., lk. 39); 355 *Taucken, Tauck* — vrd. Saarem. *Taugepää*; 388 *Kauk Sallande* (? < *saländaj*) — vrd. liivi *saländä*'varastada', 387 *Moikes* — vrd. Saarem. *Mõigu*; 419 *Torke, Torcke* — vrd. Saarem. *Torgu*, 420 *Tuttkus* — vrd. Saarem. *Tutku*; 419 *Thuste* — vrd. Saarem. *Tusti*; 429 *Resze* (K. peab seda germaanipäraseks) — vrd. Saarem. *Rässa*, jm. Osa äsjaesitatud rinnastustest võib seletuda juhuslike homonüümidenä Kuramaa balti ja Saaremaa eesti nimestikus, kuid ülemal kohanime puhul juba nähtut arvestades kõik nad ei võiks küll seletuda juhusliku kujukattuvusega, vaid osalt vähemalt neist võib välja lugeda Kuramaa läänemere-soomelisi nimesid. Lisaks on veel mõningaid K. poolt baltipäraseiks peetavaid nimesid, millede vähekesel riskides võiks arvata pesitsevat eesti-liivi apellatiive (näit. lk. 292 *Kase, Kasze* — ? vrd. *kass*, liivi *kaš*, 318 *Paxsze* — ? vrd. *paks*). Üksikuil kahtlustäratavail nimetõlgitustel (näit. lk. 405 *Mellesove* < *meel + soov* ?; 413 *Tontegoden*¹⁾ < ? liivi *toñ't + godà, k#odà*) pole siinkohal või-

1) Küsimus on, kas germ. laensõna *toñ't* on liivis (ja eestis) nii vana, et võib esineda a-st 1320 pärinevas isiku- resp. kohanimes.

malust ega mõtet peatuda. Vaadelnud (lk. 434—444) kroonikate jm. allikate teateid kurelaste ala mittekurelastest elanike kohta XIII—XVI saj. (semgallid, [Liivimaa] lätlased, leedulased, muinaspreisilased, eestlased, liivlased), autor leiab, et peale liivlaste need kõik on olnud juhuslikud, vähearvulised üksikasunikud või asunikerühmad. Eestlasi olevat elanud peamiselt rannikul põhjast lõunasse (lk. 440), eraldi oletatakse küsimärgiga eestlaste asustust veel (lk. 237) Stendes, mille esialgne nimekuju *Testenden* võimalikult seletuvat eesti keelest (vrd. *tõstandusküla*, *Tõstama*). Liivlastest seevastu on loomulikult rohkesti teateid, isegi Memeli rannikult, kus nad kuni XVII saj. alguseni käisid hooajakalastusel ja kuhu mõnikord asutasid püsivagi kodu. Huvitav on märkida, et kogu kurelaste ala XIII—XVI saj. nimestikus K. on konstateerinud üheainsa slaavi nime (*Petschencko*, lk. 427), mis näitab, et slaavlaste ekspansiooni selles suunas tol ajal polnud veel üldse olemas. Lk. 445—455 K. peatub küsimusel, kas kurelaste „keelest“ võiks olla laenuisi jäänuseid naaberkeelis (balti-saksa, liivi, leedu, läti) ja jõuab kolme esimese kohta selles asjas eitavale vastusele. Läti keelest „kuronisme“ otsida oleks muidugi veel vähem mõtet, sest „kurelaste keele“ definitsioon kujuneb K-l lõpuks järgmiseks (lk. 455—456): „keel, mida kõneles Curonia elanike enamik, oli balti idioom, mis alates umbes IX—X saj-st erines läti keelest tautosüllaabiliste nasaalühendite monoftongeerumata (s. o. nasaali vokaliseerumata; J. Mg.) jäämisega, kuid muidu oli morfoloogiliselt ja leksikaalselt temaga identne. Selle kõrval kõneles tähepuuseid vaheumus(rahvus) kaheks murdeks jagunenud liivi keelt“. See kurelaste läti keelele omane ainuke arhailine erijoon, *n*-i püsi (näit. sõnus *dziñtars* 'Bernstein', *dañcis* 'Art Radfelge' — muidu ootuspärane lätis *džitars* jne.) on muinaslätist (nii kurelaste keelest kui ka Liivimaa läti muistsest murdest) liivi keelde laenatud rohketes sõnades kodunenud liivis, on seal *n*-ö. konserveerunud ja lätistuvailt liivlastelt on hiljem vastavaid *n*-lisi sõnu suurel hulgal tagasi laenatud vahepeal juba *n*-i vokaliseerinud läti murdeisse. Balti keeltes vähikuna allakirjutanu ei julge midagi väita selle teooria paikapidavuse kohta, kuid teravmeelne ja liivi keele tähtsust läti keele arengule veel kord rõhutav see seni „kuronismiks“ peetud läti keele nasaaliesinemise seletus igatahes on. Lakooniline kurelaste rassitunnuste, vaimse pärandi (eriti usukommete') ja arheoloogide (E. Šturmsi) antud kurelaste-hinnangu ülevaade lk. 457—463 lisaks kõigele nimeanalüüsist väljaloetule viib autori kurelaste rahvuse küsimuses lõppkokkuvõttele (lk. 464), et „kurelasi tuleb pidada algupäraldasa balti, täpsemalt öeldud läti hõimuks. Ajaloolise aja algul nimetati kurelasteks kõiki (Lääne-)Kuramaa elanikke, niihästi balti kui läänemere-soome rahvusest päritolevaid; XVI sajandist peale saadi teadlikuks lätlaste ja kurelaste identsusest ning eraldati viimaseist Kuramaal elutsevad läänemere-soomlased (liivlased)“. K. seisukoht ei sobi üksikasjus Šturmsi omaga: K. oma nimeanalüüsi põhjal koostatud kaardi alusel eitab teravate asustuspiiride olemasolu liivlaste ja lätlaste-kurelaste vahel, mida Št. oletab; Št. peab liivlasi Põhja-Kuramaal põliselanikeks ja oletab koguni sealt nende väljarändamist Liivimaale, ent K. järeldab puht-liivigi asustusala lätikeelsete vanade kohanimedega olemasolust, et liivlased on tulnud võrdlemisi hiliste kolonistidena algselt lätlaste asustatud alale. Kuna autor on loobunud nende nimeuurimise ja arheoloogia vasturääkivuste sillutamiskatseist, jääb lugejale Kuramaa asustusküsimus lahtiseks. Kõnealune töö on endale ülesandeks võtnud kurelaste rahvuse probleemi selgitada, ja selle ülesande ta on täitnud, leides ülesseatud küsimusele seniste vastustega võrreldes teisendunud, üksikasjus keeleliste ja ajalooliste faktidega motiveeritud uue vastuse.

Liivlaste asustuse üksikküsimused on uurimuses jäänud lahtiseks. Eespool puudutatud Kuramaa liivlaste ja saarlaste nimevara, nii kohaku isikunimede silmatorkavalt suur (kas tõesti vaid näiline?) sugulus paistab olevat vastuolu K. uurimise tulemusega, mille järgi eestlaste osatähtsus Kuramaa asustusloos peaks olema minimaalne. Allakirjutatul pole midagi selle vastu, kui teadusliku tõe huvides see nime-sugulus osutatakse illusoorseks. Kuid ka liivi keele ja eesti saaremurde mitmed ühisjooned ning koguni K. teoses käsitletud liivi nime-deainestikus leiduvad mõningad eestipäraseid jooned sunnivad esialgu ikkagi kõnelema salapäraseist Kuramaa liivi ala ja eestluse (eriti saarluse) sidemeist. Tuletatagu vaid K. esitatud liivi keeleainestiku puhul meelde mõnd fakti. Eestipärasus, nagu on möönnud ka K., võib peituda niisuguseis nõrgastmeilistes eesnimelike juhtudes, nagu lk. 402 *Lemmitte*, lk. 409 *Piikelemitte* jm. (vrd. liivipärase *Lembite*) ja lk. 414 *Vllexe* (vrd. e. *Ullendes*, *Uldalep* jm.). K. peab neis juhtumites küll ka võimalikuks alamsaksas toimunud assimitatsiooni. Kuid edasi võiks isegi järvenimes ... *Waßischen see* (~ *Waßkensei*, mille K. usutavalt ühendab sõnaga *vask*, lk. 243) leiduda liivile ebaiseloomustava, eestipärase sulghääliku-kaos jälgi. Kui usaldada ürikute kirjaviisi, siis lk. 246 esinevat kohanime *Neylen* isegi ehk tohiks (?) rinnastada eesti nõrgastmelise sõnaga *nõel* (~ sealsamas *Neggeln*, ? vrd. liivi *neggäl*[z]; koht esineb küll liiga kaugel lõunas). Eestipäraseks peaks vist pidama *ne-lõpulisi* nimesid nagu *Lembilene* (lk. 401), *Turpene* (lk. 414), kui arvestada seda, mis autor on öelnud *inen-*(> *-i*)-lõpuliste sõnade häälikulisest arengust liivis lk. 404 (*Mely* = *mēli*, vrd. soome *mielinen*) ja 407 (*Nurmy*, vrd. soome *Nurminen*) puhul. Või tulevad viimased *i-lõpulised* nimed tõlgitseda teisiti, mitte *inen*-noomenite jätkajaiks? Viimaks veel juhitage tähelepanu sellele, et Kuramaa *-järv-lõpulised* nimed viitavad oma *ä*-vokalisemiga kindlasti eesti keelele (vt. lk. 213—214 *Canygerwe*, *Kanierve*, 234—235 *Siryerwen*, *Sergerwischen* jne.) ega saa neid otseselt ühendada algselt *a*-lise liivi *jōra* < **jarv*-kujuga (vrd. näit. allakirj. NyK L, lk. 264). Õeldustki peaks võima järeldada, et eesti keele- ja rahvuselemendi probleem Kuramaal vajaks siiski veel kaalumist, tulgu lõpplahendus sellele milline tahes. Kõik, mis selles asjas käesoleval korral on öeldud, saab pretendeerida muidugi ainult provisoorsusele.

Kuramaa eesti elementi käsitlevate autori seisukohtade puhul küll teatavaid kahtlusi tundes allakirjutanu muidu on saanud K. tööst hea mulje. See on palju vaeva nõudnud ettevõtte, seniste kurelaste-probleemi käsitlejate arvustus temas (ms. ka linnaarhivaar dr. P. J o h a n s e n i²⁾ kohanimeseletuse-meetodi kohta käiv, lk. 27—29 ja *passim*) näikse üldiselt olevat asjalik, seniste uurijate töö sõelumise, kohendamise, meetod-kindla kokkuvõtmise ja sellesse uute fakt- ja ideelisandite toomise kaudu on kurelaste ja liivlaste ajaloo ning algupära küsimustele heidetud rohkelt vastset valgust. Isegi juba fakt, et nüüd K. teoses on kõigile süstematiseerituna kättesaadav Lääne-Kuramaa läänemere-soomlaste (liivlaste, võimalikult ka eestlaste, niipalju kui eesti asustus seal võiks tulla küsimusse) vanim keeleline pärand XIII—XVII saj. (isiku- ja kohanimed), väärrib, et läänemere-soome keelte uurijad autorile avaldaksid oma tunnustavat tänu. Töö lõpliku väärtuse kohta on muidugi tähtsal määral sõna öelda baltoloogidel, sest suur osa selles käsitletavast ainesist on pärit balti keelist. Tehniliselt on töö korrektnete, trükkivigu (näit. lk. 121 5. r. alt *Ablant* pro *Ablaut*, lk. 174 [keskel] liivi *tūode* pro *tūdā*, lk. 382 6. r. alt *Vielleicht* pro *Vielleicht*) pole palju, trükkitehnilist laadi viperuseks tuleb lugeda ms. *ę* pro *ę* korduvat esinemist (näit. lk. 166), ja silma on puutunud mõni konarlik läänemere-soome sõna-

²⁾ Dr. J. on teatavasti oma äsjaseis uurimustes tulnud resultaadile, et liivlased on olnud mingiks Kuramaa ülimusrahvaks.

rekonstruktsioon (näit. pole alust Kuramaa *m*-sufiksilisi läänemere-soome nimesid rekonstrueerida just *-mo-* [*<*-moi-*] liitelisteks, nagu näit. lk. 218).

Lõpuks tähendatagu, et uurimuses, mille kaanelehel on *Helsinki* (mitte *Helsingfors* v.m.) ja mis on ilmunud Soome Teadusteakadeemia väljaandel, ootaksime Eesti kaasaegseid kohanimesid kujul nagu *Tartu* ja *Tallinn*, mitte *Dorpat* ega *Reval*. Autor muidu ka hälbib oma teaduslikus käsitluses balti rahvaste rahvuspoliitilisi probleeme hindama, kui ta (lk. 61) räägib „eestlaste poolt tänapäeval suure agarusega propageeritavast nimest *Eesti, eestlane*“ (lugeja ei saa aru, missugust rahvanime-tust autor meile peab kohasemaks, kas *maarahvast, Kullet* vms.?). Lk. 65 ta jällegi annab oma hukkamõistva hinnangu Vahe- ja Ida-Euroopas praegu käimasolevale „mõttetule ümbernimetamisraevule“, s. o. nime-muutmisliikumistele, — ei tea, kas ta sellega mõtleb arvustavat nimelt oma kodumaad Soomet, mis nimesedesoomendamine on eriti hoogne olnud juba aastakümneid. Autor nähtavasti ei tunne XIX saj. algupoole Eesti olusid ega ligemalt ka tol ajal talurahvale mõisas antud perekonnanimesid (näit. *Härgauk, Nichtig, Santlukk* jne.), kui ta lk. 421 räägib Balti mõisnike ja pastorite leto- ja estofiilsusest, millest tingitult siin polevat rahvale antud halvapäälisi nime-monstrumeid nagu Galiitsias juutidele. Kuid iseenesest need asjad on kauged kurelaste küsimusele ja nende mõõdaminev esinemine K. uurimuses on siin viimaks tulnud kõne alla vaid kui huvitav hoiak, mida harilikult Soomes ilmuvais Balti maid käsitlevais teoseis ei märka. Teose teaduslikku väärtust see muidugi ei lisa ega vähenda.

J. Mägiste.

KIRJANDUSE ÜLEVAADE.

Oskar Luts: *Kogutud teosed*. Toimetus: Oskar Luts, Jaan Roos ja Oskar Urgart. Peatoimetaja Jaan Roos. Keeleline korrektor T. Melso. Kaas E. Kollomilt. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1937—. Ilmunud köited: I—VII, IX, X, XII, XVI, XXIII—XXV, XXVII.

Kogutud teoste väljaandmise eesmärgiks on kirjaniku looming kogutuna teha ühtlases väljaandes kättesaadavaks. Vanades kirjanduskultuurides ulatub see traditsioon juba üsna kaugele minevikku. Meie noore kirjanduse ja viljakama kutselise kirjanikkonna puhul on kogutud teoste väljaandmine vaid mõne põlve küsimus. Chr. Kannikese, Juhani Liivi ja E. Bornhöhe tööde koguväljaanded olid esimesed, mis ajalehe „Uus Aeg“ kaasandena 1904. ja 1905. a. meil sel alal ilmusid, tolle aja võimaluste ja vähenõudliku maitse kohaselt. Iseseisvusajal on meie väljaandmis-ettevõtlus jõudnud vanameistrite Saali, Vilde ja Peterson-Särgava ning mitmete teiste soliidsete kogutud teosteni. Neile lisanduvad nüüd „Noor-Eesti“ kirjastusel Oskar Lutsu „Kogutud teosed“, mis on juba mõnda aega teoksil ja jõudnud poolele teele.

See omast kohast suurüritus, mida juhivad autor ise, J. Roos peatoimetajana ja O. Urgart, on kavatsatud 30-köitelisena, kusjuures köidetesse jagamiseks on võetud kirjandusliigiline alus. Lutsu 24 jutustust, alates kirjaniku esikteosega „Kevade“ I ja lõpetades jutustuse vastse järjega „Sügis“, on mahutatud 11 köitesse, 4 romaani („Soo“, „Iiling“, „Udu“, „Pankrot“) 4 köitesse, 17 näidendit 3 köitesse, noorsoojutud „Nukitsamees“, „Inderlin“ jt. 1 köitesse, följetonid, kuhu on koondatud ka vesteid ajalehtedest ja ajakirjadest, 3 köitesse, 8 mälestusteost 8 köitesse. Niisugune on ka köidete järjestus. Eri köidete avaldamine aga pole tehtud sõltuvaks üldjärjekorrast, vaid on arvestatud ka teose esialgse ilmumise kronoloogiat. „Kogutud teosed“ avab Tootsi-lugude see-

ria „Kevade“ I-ga. Jutustused on enamikus turule jõudnud, samuti ka pooled mälestustest. Suuremalt jaolt ilmumas on veel romaanid, näidendid ja följetonid.

9000-leheküljeline suurkogu teeb meile jälle ilmekaks O. Lutsu suure produktiivsuse. See näitab Lutsu ande mitmekülgust, siiski aga ka, et Luts on kõigepealt jutustaja, vestja. Lutsu talent seisneb inimeste, karakterite nägemises ja vahetus, voolavas edasiandmises. Luts ammutab oma kujud elust ja nende galerii on lõpmatu. Südamlik kaasa-
elamine, mõnegi sügavasse peidetud hingetooni puudutamine, intiimselt eleegiline, traagiliste akordidegagi, selle kõrval naljamehe-vestja sundimatu põikamine sõna- ja teokoomikasse, kõige selle taga pehme, lepitav idealism, — see on Lutsu isikupärasuse ja ehtsuse kandejõud. Ehtne on see just, et ta sügavam allikas keeb välja igapäevasest elust. Mõnes jutustuses on see andnud esmaklassilisi asju. Teiselt poolt aga näeme Lutsul kõike jäävat kunstiliselt veel toormaterjaliks: voolavus saab tihti linnulauluks noka kasvamise järgi, rahvapärasus labasuseks, naljategemine tühjaks maneeriks. Hoolimatus kujunduse ja maitse vastu, vormiline ja ideeline poolikus lisandavad Lutsu loomingule asjaarmastuslikku joont ega lase sel tõusta päriselt meistriklassi. Luts on kirjanik rahvale, ja ta on leidnud ka rohke tänuliku publiku.

O. Lutsu „Kogutud teoste“ väljaandjate põhimõtteks on olnud jätta teostele võimalikult esialgne kuju ja teha vaid minimaalseid keelelisi ning stiililisi parandusi. On õige see põhimõte, et muudetud teos pole enam esialgne teos; Lutsu lause lubab siiski suuremat kohendamist. Hinnatavad on O. Lutsu „Kogutud teoste“ peatoimetaja J. Roosi kirjan-
duskriitilised sissejuhatused teoste saamisloo kohta iga köite eesotsas.

Nii algupärane kui ongi väljaande standardkaane taust, ei sobi ornament. Raamatu kaust on hea ja trükkirii loetav.

Viljaka mehe lõikus on teretulnult varsti tervena meil käes. Tulevik jääb ootama veel valitud vihku.

Aadu Säärts.

Joh. Hiie mets: Õige vaim. Roman. E. K.-Ü. „Postimees“, Tartu, 1939. 378 lk. Hind 3 kr.

Joh. Hiie metsa viimane romaan kannab üsna paljutõotavat pealkirja „Õige vaim“. Seesuguse nimega teoselt kipume ootama suurte maailmvaateliste küsimuste sügavat kajastamist, kui mitte just lahendamist. Selleks peaks võimalusi andma käsitledava teema suurus. Keset Põhjasõja viletsusi süündinud ja orjuse vintsutustes kasvanud talupoegade põlv hakkab otsima õndsuse viimseid sügavusi usulistest elamustes. Missugune hulk probleeme peadele, missugused tunnete selgumise ning segimineku võimalused, missugune juhus kirjutada ajaloolist romaani üle aegade akuutseina püsinud probleemidega. Kas ja mil määral on Hiie mets neid võimalusi kasutanud?

Üldiselt mõjub autori juures sümpaatsena, et ta usulise ning kõlbeline „ärkamise“ probleemi seega ei lameda, et püüaks kogu nähtust tuletada eeskätt majanduslikust viletsusest. Ta demonstreerib küll ka seda laadi usklikkust, ent enam tagaplaanil, mitte peategelaste juures. Peategelasi õhutab tahe omandada või säilitada mingit poolmaagilist „väge“ ja, eriti Tallima Paabu juures, püüe muuta enesevõitmise ning Jumala abiga omamoodi rangelt eetiliseks enda ja ligimeste elu. Teine peategelane Kusma Juhan esindab vähem aktivistlikku, rohkem kontemplatiiivset vagadust. Lapsepõlvest saadik unistab ta rahulikult ning mõnutsevalt Jumalast, haldjaist, ingleist ja loodusest. Temas elavad teineteise kõrval vana haldjate-usu ja ristiusu tõekspidamised. Korraks satub temagi Paabu mõju alla, ent vabaneb sellest hiljem.

Autor sümpatiseerib ilmselt Juhani maailmasõbralikku, vähem kramplikku vagadust ja raamatu lõpul jõuab tulemusele, et igauks saab oma vaimu kaudu õnnelikuks. Ainult seda tohtivat väljast vastu võtta, mis oma vaimuga sobib. Üldkehtivat õndsuseteed pole, Jumala vaimulgi on mitu isesugust palet. Need on julged teesid. „Õige vaimu“ probleem muutub endale truuksjäämise probleemiks, mis, arvestades inimese mina vastuoluderikkust, inimestevaheliste püüdluste teravaid ristlemisi ja enesetundmise keerulisust, on mõnigi kord niisama raskeks küsimuseks kui sotsiaalselt siduva „õige vaimu“ kindlakstegevmine. Autor ei hakka seesuguseid raskusi enam vaatlema ja seepärast võib Juhani elulõpp muutuda mõnusaks raugaea idülliks. See on psühholoogiliselt usutav ja vahest isegi liigutav lõpp, ja Juhani tõekspidamised igale individuaalsest õnnelikkusestest võivad tunduda meeldivad, aga siingi tekivad omad raskused. On inimesi, kes on Juhanist palju keerulisema hingeeluga, ägedama temperamendiga ja enam ühiskondlike konfliktide keerises. Kas ei illustreeri Juhan antud teesi liiga kergesti? Temalgi laseb autor õndsaks saada alles raugaea tuulevaikuses. Temaski on kaksipidiseid tundmusi, nii näeb ta naist ühelt poolt jumala õnnistusena, teisalt paistab talle suhe naisega määriv ja „väge“ vähendav. Paraku ei ole Juhani vaimu oma pale teose lõpuli kuigi piiritletud ja selle leidmise käik jääb intiimsemalt vaatlemata. Mitmesuguste usuiliste voolude ideoloogia ei omanda sügavat reljeefsust. Nii näit. jääb segaseks „Kristuse vaimu“ ja „haldjate vaimu“ suhe. Peab kahetsema, et autor haldjate-usu sõnakaima esindaja Metsa Märdi varakult surra laseb, talle vähe sõna andes oma usu iseloomustamiseks. Samuti tahaks Kusma Juhani sisearengut näha täpsemalt määratuna mõlema suhtes. Mitmesugused Kusma Juhanile sülle langenud okultsed võimed teevad tema isiku meieaegse lugeja jaoks veel keerulisemaks.

Agas võib-olla on autor realistina veendunud, et tema tegelaste osaks oligi vaimselt liikuda ühest ligikaudsusest teise, võib-olla on ta antud juhul püüdnud kirjutada enam ajaloolist kui maailmavaatelist romaani? Vaadeldagem siis „Õiget vaimu“ ajaloolise romaani seisukohalt. Peab sedastama, et Hiimets teab üsna palju religioosseid ja sotsiaalseid motive, mis tõenäoliselt liikusid selleaegsete inimeste mõtteilmas, samuti tunneb ta sotsiaalset olustikku neis peajoonetes, mis uuem ajaloo-uurimine on fikseerinud. Seesugusest eruditsioonist hoolimata ei tundu ajaloolise realiteedi illusioon lugedes mitte just tihe.

Ihkaksime mõnigi kord konkreetsemaid ja intiimsemaid detaile. Kogu teose ulatuses on peaaegu täiesti puudutamata hoonete interjäär, inimesed liiguvad nagu puhtas õhus, neil pole kokkupuuteid asjadega. Dekoratsioonideta või dekoratsioonivaesele lavale asetab autor lühikese sildi: hurtsik, tare, kõrts, vangla. Muidugi ei saa nõuda teoselt, mille raskuspunkt langeb vaimsete seikade jälgimisele, pikki sisustusekirjeldusi, aga vahete vahel üksik tähelepanelik pilk ainelisele maailmale toetaks tõhusalt realiteediillusiooni. Praegu on teoses väga vähe värvi, lõhnadest ning kõigest kombatavast rääkimata. Kuidagi abstraktseks ning kaugeks kipuvad jääma seesugused nähtused nagu Põhjasõja-aegne viletsus ja talurahva majanduslik häda. Raamatu teise osa kirjutamisel on autoril olnud külluses kasutada ürikulist materjali Tallima Paabu ärkamisliikumise kohta. Prof. O. Sild on „Usuteaduslike Ajakirja“ III aastakäigus nr. 3/4 publitseerinud olulise osa sellest tihedast, umbes kahe trükipoogna pikkuses artiklis. Kohati pole Hiimets siin avaldatud materjali omapoolsete lisanditega koguni täiendanudki (näit. Paabu esinemine ülekuulamisele õpetaja Stadeni juures). Mõni ilmekas detail on kasutatamagi jäänud, kas või näiteks lapsehälli põletamine ärganute poolt, sest „et ta enesest nagu võlla kujutanud“. (Üsna huvitav lisand vallaspõlve idealiseerimisele usklike poolt.) Mõnes kohas tahaks, et autor allikmaterjali kuiva vihje ilmekaks eluks muudaks. Nii näit.

allikad kui ka romaani ainult mainivad, et Paap Tartus eluurimise all vanglas olles saanud kokku oma pooldajatega väljast, mistõttu liikumine ärkvel püsinud. Tahaksime pisutki teada, kellega, kus ja kuidas sündis see kontaktipidamine, millel oli üsna suur mõju sündmuste käiku. Kuidagi õpperaamatuliseks ja muuga liitumatuks jäävad need proovid ebausust, mida jaanitulelised annavad oma juttude näol. Kas poleks ilmekam serveerida rahva ebausku väiksemais kvantumeis, ent seoses igapäevase eluga? Ja kas üldse ei peaks rahva vaimuelus noil suurte viletsuste järeleagadel olema enam tumedaid toone, samuti kui kuradite-hallutsinatsioonid võiksid tunduda kuidagi saatuslikumad?

Kohati takistab ajaloolise atmosfääri tihenemist teravalt oleviku-ilmeline sõnastus. Näit.: „Paljud segaste aegade tõttu vallaliseks jäänud näitusid nüüd ning varsti oli lastepere kasvanud mitmekordseks.“ Või jällegi: „See et need [põllud] aastast aastasse paremat saaki andsid, oli suurel määral tema teene.“ Kõigist puudustest hoolimata ei saa tunnustamata jätta, et teoses leidub mõnigi hea ajalooline või psühholoogiline detail. Võtkem näit. seesugune lause: „Ja Kusma talu haldjas pidi märkama, et siin aetakse asju õige ristiiimese kombel.“ Või koht, kus üks vöörmünder tunneb end kohasena õpetaja ametitalituse täitma seepärast, et ta äkki niisama kange keelega rääkima juhtus kui pastor. (Muide, selle detaili kordumine samal leheküljel näristab teda pisut.) Seda laadi detailid annavad lootust, et autor oma ajaloo- ning elutundmise juures võiks kirjutada tunduvalt parema romaani. Käesoleva puudused tuleksid vist suurelt osalt panna ruttamise arvele.

Ruttamisega on seletatavad vist ka mõnedki väljendusliku külje puudused. Nimepidi nimetatud kõrvaltegelaste meelepidamine nõuab üsna suurt pingutust, kuna nendega mõnikord midagi ei juhtu ja tihti mitu sama eesnime kannab. Vahel on tegelaste fikseerimisega päris häda. Kusma Juhani on noorem vend Paap, aga teisalt tuleb Juhani poisikesepõlves külla jällegi keegi „Kusma Paap oma suure lastekarjaga“ (lk. 59). Jääb segaseks, kas oli siis külas kaks Kusma talu ja kaks Kusma Paapu (lisaks muudele Paapudele ja paljudele Peepudele). Seal, kus autor korneti-härrast või kapteni-härrast kõneleb, pole ka koguni endastmõistetav, et tegemist on kohalike mõisnikega ja lugejal võib tekkida kujutlus ohvitserist oma sõdurite eesotsas. Mõnikord tuuakse tegelasi romaani sisse väga äkitselt ja ainult nime nimetades, nagu oleks tegemist lugeja vana tuttavaga. Ka mõni sündmus algab häirivalt äkki. Näit. lk. 6: „Nad oleksid ehk pääsenud, kui Muril poleks tulnud tuju hakata haukuma oravat just siis, kui läheduses luusis kaks habemikku venelast. Isa püüdis takistada lehma röövimist ja löi venelase pikali.“ Eelpool me pole kuulnud midagi sellest, et venelased hakkavad lehma röövima või sellelt teolt tabatakse. Lugeja tähelepanu on suunatud hoopis teistele asjadele: koera oravahaukumisele ja venelaste ringiluisimisele.

Kuigi romaanil puudub silmapaistev stiiliilu ja leidub ilmseid komistusi, voolab jutustus üldiselt soravalt ja üleareuseid venitamisi ei kohta palju. Pigem tahaksime mõnestki asjast pikemalt kuulda, olgu meie huviks siis Paabu või Juhani vaimne areng või tõhus läbilõige teatava aja elust. Praegu jäävad suhteliselt vähe valgustatuks üsna olulised käänakud peategelaste arengus, samuti tähtsad jooned ajajärgu üldilmes. Eriti näib autor kartnud mõjuvamalt maalida rahva hinget ja elu süngemat külge, mille taustal alles õndsuse probleem saaks õige helenduse. Kuigi raamat nõudlikumat lugejat ei maailmavaatelise romaania ega arenguromaanina just ei rahulda, võib see ajaloos ning teoloogias väheteadlikule vähemalt lähendada uusi probleeme ja nende üle mõtlema panna.

Leo Anvelt.

Sari noorsooraamatuid „Targad tähed“.

Aastavahetusel andis k.-ü. „Loodus“ välja uue seeria illustreeritud lasteraamatuid „Targad tähed“. Selle seeria 15 raamatust üheksa on saadud viimaselt, kolmandalt laste- ja noorsookirjanduse võistluselt 1938. a. Ülejäänud kuue sekka on hangitud veel üks algupärane (M. Siilaotsalt), kuna viimased viis on tõlked. Suure arvu auhinnatud tööde tõttu äratab see sari suuremat huvi kui senised lasteraamatute seeriad.

Laadilt on need jutukesed osalt muinasjututaolised, osalt loomad, osa käsitleb laste elu. Erandlikult tarvitab üks neist ajaloolist ainet ja üks jääb laste maailmast kaugele („Don Quijote“).

Et „Targad tähed“ on mõeldud 6—13-aastastele lastele, siis on muidugi loomulik, et seerias leiduks ka muinasjutulisi palasid. Käesoleval puhul on pakutud mõningaid kunstmuinasjututaolisi asju. Huvitavaim neist on Inger Urmi „Lugu päikesepaistel“, mille teeb meeldivaks mahlakas sõnastus ja värske käsitlusviis. Selles esinevad küll tavalised muinasjuttudes armastatud kujud, nagu hea ja halb laps, metsavana, liblikad, metshaldjas, murueit tütardega, kuid neid käsitatakse kui tavalisi inimesi heade ja halbade omadustega ega tehta neist headuse ja õilsuse musterkujusid. — Enam šabloonsuse kalduv on teine algupärane — Elmar Ramla „Jänese poeg, kes luuletas“. See on lugu väikesest julgest jänese-luuletajast. Siin pole midagi eriti esilekerkivat ja kõik läheks lõpuni ladusasti, kui autor oleks tagasihoidlikum suurte ja väikeste loomade tagaajamise ja ärasöömise ähvardustega. Jääb kurb mulje rõhutamisest, et väiksemad loomad on loodud vaid suuremate kõhutäiteks. — H. Chr. Anderseni „Väikese Iida lilled“ on sentimentaalne lugu tantsuhimulistest lilledest. — Muinasjutte, nagu „Lugu päikesepaistel“, oleks sobinud sarja võtta suhteliselt enamgi, sest muinasjutud on hea ja asendamatult lugemismaterjal lapse fantaasia rikastamiseks kujude ja tegevusega, mida ta argipäevases elus kusagil ei kohta. Alles 10. eluaasta järel hakkavad poisid neist üle kasvama.

Teine lastele huvitav ala on loomade elu ja tegevus. Head loomajutud peaksid aitama kujundada lastes südamlikumalt suhtumist loomadesse ja kasvatama neist loomade sõpru ja kaitsjaid. Leida Tigane „Metsatalu vahvates loomades“ rõhutab õnnestunud koduloomade solidaarsustunnet ähvardava hädaohu korral. Iga üksik loom on huvitavalt iseloomustatud, mis kergendab lapsel nendega tutvumist. — Eerik Laidsaar „Kapten Tuksis“ jälgib ustava ja taibuka koera käekäiku, kes juhuslikult on sattunud kasarmusse. Sageli on jutustused selliseist intelligentseist koertest liialdatud ja täis ebausutavaid tarkusetempe, kuid E. Laidsaar jääb oma Tuksiga loomulikkuse piiridesse ja Tuksi suured saavutused tunduvad usutatavad. — Karl Ristikivi „Sellid“ jäävad kahest eelmisest taha. Aine — kolme kassipoja seiklused linnas ja maal — on ju huvitav, aga sõnastus oleks pidanud olema kergem ja lihtsam. Jutustus veereb kui raske koormaauto pehmel teel, kus rattad vajuvad läbi maakamara. Huumorigi on raskepärane ja jääb lastele sageli arusaamatuks. Seevastu on õige lõbusad teksti paigutatud laulukesed. — Johannes Selg annab „Ahvenapoiss Sulevis“ uudse ja värske kirjelduse tiiki lastud ahvena igapäevases eluvõitlusest mitmesuguste teiste tiigis elutsevate loomade ja taimede keskel. Autori sõnastus taotleb tõesedust ja elulähedust, ent tundub, et selles kohati on mindud üle piiri ja satunud labasusse ning tühja sõnategevusse.

Ka teisi lapsi, nende väljendusi ja tegevust jälgivad lapsed juba maast madalast huvitatult. Parim on tõlketeos — Joyce Lancaster Brisley „Veel Miia-Milla-Mandast“. Peategelane, väike inglise koolitüdruk, ei tee midagi erakordset ega sangarlikku, kuid kõiki

ta igapäevasemaidki tegusid oskab autor käsitleda selliselt, et need muutuvad kuidagi eriti huvitavaiks ja tähtsaks. Autori stiil on lapsekohane, kõik nagu oleks nähtud lapsesilmaga, nii et tekib mulje, nagu jutustaks väike tüdruk ise oma tööst ja tegevusest kõige lapsepärase lihtsuse ja selgusega. — Ka M. Sillaots raamatus „Trips, Traps ja Trull saavad sõbra“ püüab asju vaadelda lapsesilmaga ja väljenduda lapselikult, kuid jääb ometi kuivaks ja kuidagi tehtuks. Tegelased, kel on kõik eeldused kaasakiskuvaiks vallatusteks, liiguvad ometi tuimloiuult nagu nõrist tõmmatavad nukud.

Kaks ülejäänud algupärandit on kirjutatud pealetükkiva tendentsiga: Valve Saretok „Sinistkirja nukulapis“ õpetab lapsi hoiduma laimujuttude levitamisest ja E. Palts „Mängukoolis“ ergutab laste emaarastust ja -austust. Ent kummalegi autorile on ülesanne osutunud raskeks. V. Saretoki raamat on siiski parem, see pole nii naiivselt lapsik kui teine, pealegi on ka V. Saretoki stiil parem, kuna E. Paltsi sõnastus on pisut luitunud ja komistab labasustesse (näit. „Lapsed kukuvad (!) neid järele joonistama“ jm.). Ühiseks ja tähtsamaks puuduseks on mõlemal eluvõõrad, varatargad lapstegelased.

E. Farjeon'i „Eha-Maie õnnesõrmus“ on eelmistest hulga parem ja ligineb „Milia-Milla-Manda“ raamatule. Kolmas tõlke-teos selles liigis on André Maurois' „Juta tuhande soovi maal“. Raamatust jääb kirju mulje: tegelasi on liiga palju, tutvustatakse olemasolevaid ja olematuid maid, sündmustikulises osas on palju sigimist-sagimist, seetõttu puudub selge keskendav joon ja raamat ei jäta sügavat jälge. Võib-olla oleks laiaulatuslikum ja eestipärastavam ümbertöötamine teinud raamatu loetavamaks.

Ainsana „Tarkades tähtedes“ käsitleb ajaloolist ainet Enn Kahar „Toolse Hundis“. See tundub olevat parimaid algupärandeid selles seerias. Jutustus on asjalik, ent küllalt põnev ja sündmusriikas, kirjutatud teatava rahvusliku idealiseeringuga.

Viimseks jääb vaadelda M. Cervantese „Don Quijote“ tõlge mingis noorsooväljaandes. On küsitav, kui sobiv see raamat on nii noortele lugejatele. Kuigi on sündmusrikkust, ei tarvitse ta seepärast olla veel lasteraamat. „Don Quijote“ peamine väärtus peitub ta tegelaste vestlustes ja arutlustes, mille täielikuks mõistmiseks siinsed lugejad on liialt noored. Don Quijote tüüp eeldab küpsemat ja järelemõtlevamat suhtumist ja tekib kahjutunne, et lapsed seda traagilist rüütli võtavad jabura mehena ja ta välja naeravad. Pealegi ei anna käesolev noorsoole kohastatud väljaanne (umbes 1/20 täielikust väljaandest) „Don Quijotest“ mingit terviklikumat pilti. Raamatu puuduseks on ka see, et pole antud võõrnimede, nagu Don Quijote, Quixada, Sancho Pancha, Don Diego jne., häädamise juhiseid.

Raamatud on rikkalikult ja värvikalt illustreeritud. H. Valtman on illustreerinud 3 teost, R. Kivit 6, E. Leps 2, E. Kollom 2, V. Aleksejev 1 ja A. Rossmann 1 teose. Eriti vääriwad esiletõstmist E. Kollomi kunsti-päraseid illustratsioone „Toolse Hundis“ ja „Ahvenapoiss Sulevis“. Kõige vähem meeldib E. Leps, kes nähtavasti on töötanud pealiskaudselt ja tarvitanud labasena tunduvaid värvikompositsioone. Raamatud on trükitud joonistuskartongile. Nähtavasti on kallis paber ja mitmevärvilised illustratsioonid seeria hinna kõrgeks ajanud: kõige odavamad on 32-leheküljelised ja maksavad 90 senti ja kõige kallimad 80-leheküljelised, mis maksavad 1 kr. 95 senti. Hind igatahes takistab nende raamatute massilisemat levikut.

Lõpuks poleks huvituseta meelde tuletada, millise auhinna said võistlusel esinenud käsikirjad: I auhinna sai „Kapten Tuks“, II auhinna „Ahvenapoiss Sulev“, III auh. „Lugu päikesepaistel“ ja „Sinistkirju

nukulapp“, IV auh. „Sellid“, „Jänesepoeg, kes luuletas“ ja „Metsatalu vahvad loomad“, V auh. „Toolse Hunt“ ja „Mängukool“. Näib, et „Toolse Hundile“ on liiga tehtud, see tundub olevat samal tasemel kui „Kapten Tuks“. Samuti ei tahaks nõustuda „Sinistkirja nukulapi“ eelistamisega „Sellidele“ ja „Metsatalu vahvatele loomadele“.

Lüüdia Palm.

Oskar Loorits: **Liivi rahva mälestuseks**. Reisivesteid ja ülevaateid. Kirjastus o.-ü. „Loodus“, Tartu/Tallinn, 1938. 180 lk. Hind 3 kr. 80 s.

Tänapäeval, mil suurrahvaste „eluliste huvide“ nimel jälle kord kaldutakse teravalt ignoreerima väikerahvaste eluõigusi, ei ole huvitusetä jälgida seda protsessi, kuidas üks väikerahvas kustub või õigemini kustutatakse maailma rahvaste perest. Tšehhide ja teiste praegu otseses ohus olevate väikerahvaste kõrval on küll liivlased — neist nimelt on siin jutt — hoopis pisike rahvakilluke, kuid kus siis õieti on see piiritähis, mille juures lõpeb eluõigus ning algab surm, liiatigi kui tühiseks killuks võidakse tembeldada mõne tugevama poolt ju iga rahvas, keda oma täitmatu isuga tahetakse ära neelata.

Hõimluse tõttu meile eriti lähedase väljasureva liivi rahva saatuse viimaseaegseist jälgi jaist on kahtlemata just O. Loorits see, kes on osutanud selle rahva vastu kõige sügavamalt, võiks öelda isegi valulisemat huvi ja kaastunnet. Juba 1920. aastal sooritas ta noore üliõpilasena professor L. Kettuse seltsis ulatusliku matka liivlaste juurde ning on jäänud sest ajast peale liivlastega pidevasse kontakti uute külastuste, kirjavahetuse ja muu kaudu. Nende sidemete loomine ja hoidmine on toimunud eeskätt muidugi spetsiaalsetes teaduslikkudes huvides, kuid O. Looritsal on siiski jätkunud äärmiselt palju energiat ka sellega tegutsemiseks, mis on olnud väljaspool ta otseseid teaduslikke vajadusi. Ta on olnud väsimatuks liivi rahva eestkostjaks nii Läti kui ka Eesti valitsuse ees, ta on organiseerinud liivlaste seltskondlikku abistamist ja ta on lõpuks rohkem kui keegi teine tutvustanud eesti laiemat avalikkust liivi rahva elu-oluga arvukais ajaleheartikleis ning muulgi teel.

Eesti avalikkust liivlaste eluga informeeriva materjali ongi O. Loorits nüüd koondanud ülevaatlilikuks vestete ja artiklite koguks „Liivi rahva mälestuseks“ ning andnud sellega küllalt tervikulise pildi kõigest sellest, mis tal on öelda liivlastest liivlaste lähemale hõimurahvale.

Mis puutub liivi rahva tulevikuväljavaateisse, siis ei saa väita, et O. Loorits oleks temale eelnenuid liivlaste elu käsitlejate seisukohti põhjalikult korrigeerinud või et ta oleks ses suhtes neist optimistlikum, nagu see selgub muide juba tema raamatu pealkirjastki. Maailmasõja ajal nelja tuule poole laialipillatud ja varanduseta jäänud rahvariisimeist ei usu ka O. Loorits, et nad iseseisvalt veel suudaksid end rahvana püsti ajada. O. Looritsa arvates võiks liivlasi päästa ainult väline abi, kuid seegi saaks tõhusalt mõjuda üksnes sel juhul, kui hõimlastest abistajate — eestlaste, soomlaste ja ungarlaste — kõrval ei puudu oma abiga ka lätlased. Siin aga ongi asja kõige nõrgem koht. O. Looritsa kogemuste järgi lätlased mitte ainult ei abista liivlasi, vaid nad isegi kiirustavad selle rahva surmaprotsessi.

Nõnda võib siis O. Looritsa vaadete põhjal arvestada ikkagi liivi rahva paratamatut surma ka siis, kui liivlasi ei peaks tabamagi veel mõni teine sääranne katastroof, nagu seda oli neile Maailmasõda. Kuid selliste murelikkude järeldusteni jõudes ei lange O. Loorits siiski mitte lausa väljavaadeteta pessimismi. Ta leiab, et ka siis, kui liivi keelt kõnelevad inimesed viimseni on kadunud, liivi rahvas ometi pole veel

surnud. Esiteks elavat ta edasi teadusmeeste poolt juba päästetud ja veelgi päästetavas kultuuripärandis ning teiseks püüvat liivi veri elavana füüsiliseltki. Liivlaste juures ei olevat nimelt tegemist väljasuremisega selle sõna otseses tähenduses (millist nähtust võib kohata näiteks mõningate Siberi rahvaste juures), liivlaste juures võidavat jälgida üksnes ühtesulamist lätlastega, kelle soontes juba nüüdki voolavat kuni 40 protsenti liivi verd.

Peab siiski ütlema, et need lohutavad väljavaated kaudest edasileamisest saavad tõeliseks troostiks olla ikkagi ainult teadusmehele, kes tegeleb sajandite kestel kihistunud minevikulise kultuuripärandiga, nagu seda on O. Loorits. Neile aga, kes huvi tunnevad uute kultuuriväärtuste loomise vastu, keda rõõmustab loodavate väärtuste variatsioonirohkus eri keelte piirides, neile tähendab iga kultuuriväärtuste loomiseks võimalise rahva ja keele väljasuremine lõplikku ning asendamatu kaotust.

Neid, kes lähenevad liivi rahva elu ja surma küsimusele viimasest seisukohast, oleks huvitanud siis mitte niivõrd see, mida pakub liivi rahvas oma senise kultuurilise arengukäiguga, kuivõrd see, kas seni säilinud liivi rahvakillus leidub veel seda sisemist loomingulist jõudu, mis just edaspidi suudaks anda ainulaadseid, puhtliivipäraseid, teiste rahvaste kultuuriloomingu kõrval püsivaid väärtusi. Ei ole liivi rahval selliseid loomingulisi jõude enam mitte, siis võidakse see rahvas ilma igasuguse haleduseta jätta surma ja teadusmeeste hooleks, kuna aga vastupidisel juhul tuleks teha kõik, mis iial võimalik selle rahva päästmiseks.

Kuidas õieti lugu selle poolest on, sellele ei anna O. Loorits otsest vastust. Liivi inimmaterjalist on O. Looritsalt vastavalt tema teaduslikkudele ülesannetele tulnud lähemalt tegemist teha vanemate inimestega, tihti vaimselt kängunudtega, igatahes mitte nendega, kes tõsisemalt arvesse võiksid tulla liivi rahva edasiviijaina teiste kultuurrahvaste tasemele ja kõigiti hinnatavate väärtuste loojaina sel tasemel. O. Loorits on osutanud tähelepanuväärset huvi ja suurt psühholoogilist sisenemisevõimet paljude lauluemade lähemaks kirjeldamiseks, kuid ta ei ole mahti saanud üldjoonteski esitada mõnd säärast liivi haritlast, kes kõlbaks ehitama tõeliselt kandvat silda liivi muinaskultuuri juurest säärase moodsa liivi kultuuri juurde, mis võrdsena võiks astuda teiste Euroopa väikerahvaste kultuuride kõrvale. Või ei ole siis tõepoolest liivlastel materjaligi, millest kujuneda võiks midagi rohkem kui vähenõudlikke külaharitlasi?

O. Loorits ei anna sellele küsimusele otsest ning selget vastust. Kord ütleb ta küll päris kategooriliselt: „liivi rahvakilluke on suuteline mitmekesistama inimkonna palet, rikastama tema kultuurivarasid ja looma uusi väärtusi“ (lk. 167), kuid see tundub propagandilise väite-na, mis raamatut läbivast üldisest meeleolust ei leia kinnitust. Raamat tervikuna ütleb ennem küll seda, et kui liivi rahvas säilitatakse, siis elava etnograafilise muuseumina ja mitte rohkemana. Aga kõigiti rahuldavat vastust sellele küsimusele ongi vahest võimatu anda seni, kuni meie ei tea õieti mitte kui midagi liivlaste vahepealsest ajaloost, s. o. muistsest vabadusvõitlusest alates kuni möödunud sajandi keskpaigani.

See on õieti üks paljudest huvitavaist, vahest küll kõige olulisemaist küsimusist, mis kerkivad üles seoses O. Looritsa raamatuga. Enamikku neist puudutamata jättes tuleks aga O. Looritsa raamatu puhul eriti väärtusliku küljena esile tõsta argielu piasiasjusse puutuva materjali rohkust, mis näitab, kuidas toimub liivi rahva ümberhuvastumine tegelikult üksiku isiku, perekonna, külakonna ja kogu ranniku ulatuses. Samuti tuleks eriti mainida O. Looritsa haaravat esitusviisi,

mis on kõige mõjukam seal, kus autor taotleb pidulikku tooni, kus ta süüdistab, kus ta millegi eest on ägedas võitluses. Elu idüllilisemate külgede kinnistamiseks paberile on ta sellega võrreldes märksa kindlustum, nagu tal ei taha hästi õnnestuda ka humoristliku tooni tabamine. Võib siiski aru saada ka lätlasist, kui nad O. Looritsa huumorigi pärast pahaseks saavad. Üldiselt on aga ikkagi „Liivi rahva mälestuseks“ südamest tulnud raamat ning on võimeline südamesse minema.

Oskar Urgart.

Arno Raag: Kolm nädalat punast diktatuuri. Tartu sündmusi Eesti Vabadussõja päevilt. E. K.-Ü. „Postimees“, Tartu, 1938. 312 lk.

Vabadussõda käsitlevale kirjandusele on viimasel ajal kaunis rohkesti lisa tulnud nii ajalooliste ülevaadete kui ka mälestuste näol. Üheks lisatoojaks on ka käesolev raamat, mis vaatleb enamlaste aega Tartus 1918. a. lõpul ja 1919. a. alguses.

Kõnealuse raamatu puhul võib kerkida küsimus, missuguselt seisukohalt seda hinnata. Rao raamat on autori enese ja teiste mälestuste (enamasti jutustuse kujul), mitmesuguste väljakirjutuste ja dokumentide segu, millele tulevad lisaks veel n.-ö. ilukirjanduslikud elemendid, nii et ajalooliseks uurimuseks sõna tõsisel mõttes ei saa tööd nimetada. Algas (eriti lk. 8 lüürilised meeleolud) on sobiv ainult ilukirjanduslikule teosele ja pärastpoolegi leiame lõikeid (näit. lk. 260 II lõige — juttu on tuulest — ja lk. 262 viimane), mis seesugustena ajaloolisesse töösse ei sobi. Ka stiil on hoopis lähemal ilukirjanduslikule kui ajaloolisele teosele. Autori eesmärgi (vt. „Avasõnaks“) ja muudegi tunnuste (allikaviited, kirjanduse nimestik, dokumentide esitamine jm.) järgi tuleb ometi tööle läheneda kui ajaloolisele uurimusele ja sellelt seisukohalt vaadeldakse seda ka siin.

Autor ütleb oma raamatust (lk. 5), „et selle koostamisel on püütud taotleda objektiivsust — hinnata sündmusi ajaloo perspektiivis erapoolelt, niipalju kui kasutada olev materjal seda võimaldas“ ja et töö on „kantud põhimõttest „sine ira et studio““ (lk. 6). Seda põhimõtet tuleb tervitada, aga seda tuleb ka vähegi tõsisemalt arvessetulevalt töölt nõuda, sest kõnealuseid sündmusi peaksime võima nüüd juba objektiivselt vaadelda ning hinnata ja ilma propagandalist elementi lisamata käsitleda. Kahjuks peab aga ütleva, et autor ei ole suutnud hoolimata objektiivsusetahetest kõigiti objektiivne olla. Seda näitab kõige selgemini juba stiilgi, mille kaudu autori (võib-olla alateadlik) suhtumine küllalt hästi silma paistab.

Halba varju Rao objektiivsusele, usaldatavusele ja üldse tööviisile heidab tsiteerimine. Kõigepealt on tsiteerimistehnika üsna puudulik: siin ja seal on segadust jutumärkidega, ei näidata, et lause on katkendlikult esitatud jms. Hoopis halvem on lugu tsitaatide enestega: neid ei saa usaldada (vähemalt mis puutub ajalehetsitaatidesse), sest neid on rohkesti muudetud¹⁾. Kõiki tsitaate pole küll kontrollitud, aga läbi-vaadatud ajalehetsitaatide hulgas oli paarikümne kohta ainult üks täiesti ilma muudatusteta ja seetõttu tekib põhjendatud kartus üldse kõikide tsitaatide kohta. Muudatuste hulka tsitaatides selgitagu mõned näited. Tsitaadis, mis algab lk. 135, on 27 rea kohta algtekstiga võrreldes 16 muudatust, muuseas näit. *slm* asemel „seltsimees“ (Rao jutumärgid). Tsitaadi vahele Rao poolt lisatud märkuses on nimi valesti, peab olema „Edasi“

1) Eksitustest ja ebatäpsustest ei saa siin enam juttu olla, sest erinevusi Rao tsitaatide ja algteksti vahel on liialt palju ja need on lubamatult suured.

andmetel Kirs, mitte Kirss, ja õiendajaks ei saa teda lugeda, sest õiendus on ilmselt „Edasi“ toimetuse poolt. Lk. 201 on 13 rea kohta 11 muudatust, lk. 85 14 rea kohta 16, muuseas sõna „granaatidega“ ära jäetud. Tsiitaadi viimane lause on kas kuskilt mujalt võetud või on siin päris „üंबरjutustusega“ tegemist. Lk. 138 ja 139 esitatud A. Vallneri käskkirjas on 38 rea kohta 20 muudatust ja lisaks veel ajalehe kuupäev valesti antud — peab olema 5. jaan. asemel 4. jaan.

Tsiitaatides on sõnu teistega asendatud, välja jäetud ja juurde lisatud, lauseid lühendatud ja täiendatud, sõnade ortograafiat, kokku- ning lahkukirjutamist ja kirjavahemärke muudetud, suuri tähti väikestega asendatud. Sagedasti on lauseid mitmest kohast kokku kirjutatud, mõnikord tsiteeritud teksti oma äranägemise järgi lõigeteks jagatud.

Suur osa muudatustest on küll tsiitaatide „ajakohastamine“, praegusse keelde ümbertegemine, millega ühenduses mõnelgi korral vigu tehakse, näit. muudetakse asutiste pärisnimede suured tähed peaaegu järjekindlalt väikesteks. Kui aga parandamine oleks printsibiiks olnud, siis oleks esiteks pidanud sellele tingimata tähelepanu juhtima ja teiseks oleks tulnud ka korralikult parandada.

Tsiitaadid ajalehtedest on vahel liiga pikad, neid oleks võinud refereerida. See oleks päästnud autori ka muudatuste tegemisest, mis tsiitaadid niikuinii on üंबरjutustamisele lähendanud.

Ajalehetsiitaatide puhul tuleb veel seda tähendada, et need ei ole raamatus alati just sama mõtte edasiandmiseks kasutatud kui originaalis, vaid autor ühendab väljavõtted vahel teissuguste mõtetega, kasutab neid n.-ö. oma huvides.

Olulise osa Rao raamatu materjalist moodustavad mitmete isikute jutustatud mälestused. Need näib autor liialt usaldavat. Niisuguses teoses on jutustuste-mälestuste kasutamine küll kahtlemata tarvilik, kuid neid tuleb ikka teatava ettevaatusega võtta ja kontrollida (kontrollandmeid lisab autor kahjuks ainult paaris-kolmes kohas), eriti kui on tegemist isikutega, kes sündmustes ise on kannatada saanud. Jutustused pole alati kuigi markantsed ega paku kõigis osades olulist, kuid autor ei taha piirata ega välja jätta. Jutustajate nimed on üldiselt igal pool antud, paaril-kolmel juhul (lk. 170, 241 ja 266) siiski puuduvad. — Isiklikkude mälestuste kasutamist märgib autor ainult paaril korral. Tegelikult esineb neid rohkem.

Dokumente esitatakse üsna mitmeid. Need jäävad aga (nagu ka ajalehekatted) mõnelgi juhul kuidagi lahtiseks, pole vajalikul määral muu tekstiga seotud. Üldse ei ole allikad küllaldaselt ümber töötatud — võime dokumentidest vajalikkude välja lugeda ja järeldusi teha näib autoril olevat õige väike. Soovida jätab ka ajalooliste sündmuste kirjeldamise oskus.

Lugedes kerkib terve hulk mitmesuguseid küsimusi. Üldistusi, liialdusi, kaheldavaid oletusi, kontrolli ja täpsuse puudust esineb kaunis sagedasti. Nähtusi, asju ja sündmusi näeb Raag tihti liiga lihtsaina, olenevusele, põhjustele ja mõjudele pöörab ta liiga vähe tähelepanu. Ta näeb kõnealuseid asju sagedasti nagu omaette elavatena ega pööra tähelepanu sellele, et need on teistega seoses. Peaaegu arvestamata on jäetud asjaolu, et sõjaolukorras ja revolutsiooniliste sündmuste puhul muutuvad ja kaovad mitmed tavalised mõisted. Ja lõpuks — mitmedki arvamused ja oletused on päris naivised.

Küsitavusi ja vaieldavusi, liialdusi ja üldistusi on õige rohkesti, lähemalt neist rääkida ei lubaks ruum. Üldistuse ja liialduse näitena võiks nimetada kas või Saksa okupatsioonisse puutuvaid teateid, näit. lk. 13, kus räägitakse, et sakslased ainult hirmuga valitsesid, samas ja lk. 37 nende äraandlikkus. Seda, et nad siia enamlaste vastu võitlema ei jäänud, ei saa ometi äraandlikkuseks nimetada! Liialdatud on üldiselt ka rekvireerimisesse puutuvad teated.

Mõnikord murrab A. Raag n.-ö. lahtisest uksest sisse sellega, et räägib ja targutab asjadest, mis on endastmõistetavad. Näiteid võiks rohkesti esitada. Meeldiv ei ole ka moraalilugemine, näit. lk. 38 iga vooluga kaasaminejaist, lk. 93 võimu üleandmise puhul, lk. 121 tantsust kommunistlike kude ajakirjanikkude koosviibimisel.

Raamatu keel on üldiselt päris korralik. Üksikud eksitused (näit. lk. 62 üleshässitatud h-ga, lk. 282 ärasaatmata — peaks olema lahus) on vaevalt nimetamise väärt. Laita tuleb sagedast *ainult* asemele *vaid* panemist. Sõnade järjekord on võrreldes enamiku praegusaaja raamatutega, kus see on sagedasti õige tuim ja kange, päris korralik, kuigi tükati leidub õigeigi halbu lauseid. Lk. 173 ja 174 on näit. 8 halva sõnajarjega lauset (mujal nii tihti ei ole). Näit lk. 173: „... keda kuulid polnud tabanud, need kirjeldamatus paanikas jooksid välja.“ „Kolmas salk Vasula silla juures punastega ei puutunud kokku.“ Lk. 186 võib lause „Viimane silmapilk asub maamehe juurde ...“ koguni absurdse mõtte anda, kui valesti rõhutada.

Raamatu stiil on üldiselt õige ajalehelik — tihti lame ja täis šabloonilisi ning kulunud väljendusi. „... ladude rüüstamise vaimseks isaks 1) tuleb pidada Tartu kommuniste...“ (lk. 103), „Ka kalmistud, kus jõuluõhtuti süüdatakse küünlaid omaste haudadel, on publikust pooleldi tühjad...“ (lk. 105), „... Eesti vabariigi idee lämmatamiseks raskendas punast terrorit“ (lk. 5), „...vaimulikud... harrastasid niihästi rettu pugemist kui ka rahulikult koju jäämist“ (lk. 149). Need juhuslikult võetud laused räägivad ise eneste eest.

A. Raag armastab ilmselt „peenemaid“ väljendusi: nii residents pro asukoht, elukoht (lk. 57, 75), resideerima pro asuma, olema (lk. 134, 135), inimsiluett pro inimene (lk. 62, 84), mitmed laused harrastama-sõnaga (lk. 149, 234) jm.

Raamatu lõpus leidub märkus, et on kasutatud ajalehe jaoks valmistatud klišeesid. Igatahes oleks tahtnud küll märksa paremaid pilte. Millest ehk ajalehele jätkub, sellest on raamatule siiski vähe.

Kirjanduse nimestikus ei ole märgitud ilmutiskohta ega -aega. See oleks siiski tarvilik. Ajalooliste uurimuste all on raamat nr. 6 autor J. Ernits, mitte V. Ernits (tekstis on õigesti tsiteeritud).

Raamat ei ole väärtuselt sugugi ühtlane. Mõned peatükid suudavad puudustest hoolimata suuremal või vähemal määral huvitavat pakku. Peatükk VIII on ajakirjanduse ülevaatenähtav määral uudne, kahjuks sisaldab ainult liiga palju väljalõikeid. Ka peatükk IX on õige huvitav, kuid autor ei tunne huvi vääringu ja majandusküsimuste vastu. XIX peatükk oleks võinud kaunis huvitav olla, kui oleks olnud kokkuvõtlikum. Asjalikkusega paistavad silma peatükid V (L. Oleski tegevus ja korrapidamise organiseerimine), XI (hariduskomissar A. Vallneri tegevus ja koolid) ja XV (J. Koorti tegevus ja kunstikaitse). Lõpppeatükk, milles antakse kokkuvõtte (XXIV), on teistest hoopis asjalikum.

Tuleb väga kahetseda, et A. Raag ei ole suutnud lubadusest hoolimata objektiivne olla, et tema raamatus on nii vähe täpsust, et ta kaldub liialdama ja tihti teeb kaheldavaid oletusi, et ta pole suutnud kogutud materjali ühtlaseks tervikuks sulatada ja seda paremini sõnastada. Puuduste tõttu jätab see isendast huvitavat ainet käsitlev raamat lugemisse rahuldamatuse tunde ja puuduste tõttu ei pääse ka see küllalt mõjule, mis autoril on uut ja huvitavat pakkuda. Praegu võib raamatut ikkagi ainult ettevaatuse ja kriitikaga tarvitada.

Kõnealune töö on esialgu ajalehes ilmunud, hiljem on tehtud ainult mõningaid lisandusi. Seda asjaolu võidakse mõnegi puuduse puhul

nimetada vabandava põhjusena. Kuigipalju see aga ei vabanda, sest raamatuna maksab ainult niisugust tööd välja anda, mis väärt on raamatuna ilmuma. Raamatuna ilmunud tööd ei vaatle me loomulikult enam ajalehekaastöö seisukohalt. Ja lõpuks võib ka ajalehekaastöö väga hästi eelpool nimetatud puudustest vaba olla.

Otto A. Webermann.

Vana Tallinn. III köide. Tallinna Ajaloo Selts, 1938 [ilmunud tegelikult 1939]. 159 lk. (Toimetus: P. Johansen, R. Kenkmaa, H. Peets.) 34 illustratsiooni eri tahvleil.

Paari-kolme aasta eest alustatud väikeuurimuste seeria „Vana Tallinn“, mille esimesed 4 vihku (I ja II köide) esitasid väiksema tähtsuse ja ulatusega töid, üllatab III köite sisulise ja ulatusliku tasemega. Köite kandvust tõstab veel seegi asjaolu, et kohalikkude kaastöölise kõrvale on kaasa tõmmatud Tallinna teemasid käsitlevaid uurijaid Tartust, nimelt prof. S. Karling ja Fr. Puksoo.

Köite „naelaks“ on mag. R. Kenkmaa uurimus „Carl Robert Jakobson Tallinnas 1871/72“. See on põhjalik töö, milles tühjendavalt on kasutatud mitmeid uusi allikaid, nagu toleaeagne Tallinna saksa ja Peterburi vene ajakirjandus, Tallinna Linnaarhiiv jne. Autor näitab, kuidas Jakobson ainelise kitsikusega võideldes umbes aastase Tallinnas viibimise jooksul avaldas väga mitmekesist ja pingsat tegevust, mis seni väga pealiskaudselt tuntud. See on öieti esimene ulatuslikum, täpne ja põhjani küündiv detailuurimus C. R. Jakobsonist. Aga just niisugused detailuurimused viivad tõeliselt edasi biograafilist kirjandust. Autor on ühtlasi kindlaks teinud mitu C. R. J. artiklit „Golos'es“ ja „Rev. Zeitung'is“ (mis ühe erandiga on avaldatud anonüümselt), täiendades niiviisi C. R. J. tööde bibliograafiat, mida omab Eesti Kirjanduse Selts. — Aktuaalselt järgmine töö oleks A. Süvalepa „Muinas-Tallinn ja eestlaste väliskaubandus enne iseseisvuse kaotamist“ — huvitav rekonstruktsioonikatse nappide andmete põhjal, kuid võrdlemisi tõenäolise tulemusega. Autor tõlgitseb mitmeid Läti Henriku teateid eestlastest, väljendab vaateid eestlaste kaubandusõiguse kohta muinasajal, Tallinna osast kaubanduses, skandinaavlaste, venelaste ja eestlaste asustusest Muinas-Tallinnas, Tallinna linnuse otstarbest ja üldse linnuste ülesandest jne., ühe sõnaga tõstab rea probleeme, mis kindlate andmete vähesuse tõttu on lahendatud oletamisi. Vähem aktuaalseist töist on väärtuslikem prof. S. Karlingi „Arent Passer. Lisand Tallinna kunstiajaloole“. Kultuurilooliselt, nimelt eesti raamatukultuuri seisukohast on tähtis Fr. Puksoo „Tallinna esimesed eratrükikojad XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel“. Kõrvalisema tähtsusega artiklid on: dr. P. Johanseni „Kalendrikatkend Pirita kloostrist“, H. Peetsi „Karl Budeuse graafikuna“ ja M. Mei „Märkmeid 1935. a. Tallinna sadamast leitud laevakere kohta“.

„Vana Tallinn“, mille esimese vihu ilmumist paar aastat tagasi siin veergudel oli juhus tervitada, on eriti käesoleva köitega tõestanud oma elujõudu ja õigustust.

August Palm.

Rästabäasukese teaduslikust nimest.

Vastuseks Joh. V. Veskile (vt. E. Kirj. nr. 8, 1939).

Varasemal aegadel puudus rahvusvaheline kokkulepe loomanieme tarvitamise kohta, samuti oli rahvusvaheline kirjanduse tundmine vanade üksikuurijate vahel isoleeritud tööviisi tõttu vähem tõhus kui praegu. Seetõttu juhtus, et samale loomale eri autorite töodes

anti eri nimetusi, unustades olulisema, et loomanimetus on vaid selleks, et lugejad kõnealust looma õigesti oskaksid süsteemi paigutada.

Aja jooksul kogunenud sünonüümide uputusest pääsemiseks otsustati V rahvusvahelisel zooloogide kongressil 1910. aastal panna kehtima kindlad nomenklatuurireeglid, milliste seisukohalt tuleb vaagida ka rästapääsukese teaduslike nimede kehtivuse küsimust, nagu see „Eesti Kirjanduses“ püstitatud.

Määravam on prioriteedi seadus, mille järgi õige nimi on esmalt avaldatu, lugedes seaduse kehtivuse algust aastast 1758, mil ilmus binaarse süsteemi looja Linnaeus'e teose „Systema Naturae“ X trükk.

Seaduse rakendamisel on mõnikord siiski tunduvalt raskusi sellise vanima nime leidmisel, sest et mõni vana teos on tundmatuks muutunud. Seepärast tuleb vahel ette, et senistel teadmistel vanim nimi tuleb asendada uuestiavastatud vanimaga, lootes lõpuks ikkagi sel teel jõuda konstantse nomenklatuurini.

Rästapääsukese perekonna nimeks praeguste teadmiste põhjal on *Martula*, mille all teda kirjeldas C. T. Wood 1836. aastal.

See nimetus oli aga viimase ajani tundmata ja üldiselt peeti kehtivaks nime *Delichon*, milline kujunes õige keerukal viisil.

Linnaeus kirjeldas veel kõiki pääsuke si ühise perekonnana — *Hirundo*. 1817. aastal eraldas Forster suitsupääsukese (!) perekonda *Chelidon*, kuid et ta ei lisanud nimele juurde kirjeldust, ei peeta seda nime kehtivaks ja see jääb püsima *Hirundo* sünonüümina. Seepärast, kui hiljem Boie 1822. aastal kirjeldab juba *Chelidon*'i all rästapääsukest, leiab see kiiresti levinud nimi teise osa teadlaste vastuseisu ja Reichenow päästab 1889. a. olukorra, luues uue nime *Chelidonaria*. Sellega asi ei lõpe, selgub, et varem, 1854. aastal Horsfield'i ja Moore'i poolt rästapääsukesest erinevasse perekonda loetud üks Indias kodune liik, millise uue perekonna nimeks autorid loovad *Chelidon*'ist sihiliku tähtede ümberpaigutamise teel *Delichon nipalensis*'e, kuulub ikkagi meie rästapääsukesega ühte. Sellega jäi aga perekonnale viimase ajani vanimaks ja täieõiguslikuks kunstlikult loodud nimi *Delichon*. Olgu veel märgitud, et sellist viisi uute perekonnanimede loomisel tunnustab, kuigi mitte soovitades, ülalmainitud rahvusvaheline kokkulepe.

J. Lepiksaar.

Tuues ära härra J. Lepiksaare põhjaliku seletuse, näib siiski minu öiendus (*Delichon*'i asemele *Chelidon*!) olevat põhjendatud. Sest esiteks on aastast 1822 päritolev nimi ikkagi vanem kui 1854. aasta oma; teiseks on see vanem nimi loodud muistse kreeka rahva poolt, noorem aga mittesoovitaval viisil ühe või kahe mehe poolt, ja kolmandaks ei olnud see noorem nimi oma lühikesel elueal (vaevalt mõnikümmend aastat!) saanud veel kuigi üldiseks: seda esitavad vaid Briti entsüklopeedia ja Itaalia oma, kuna Saksa Suur Brockhaus (1934), Nõukogude entsüklopeedia (1938) ja Soome oma (1915) tunnevad vaid *Chelidon*'i. Kas seda praegu vanimana näivat nime jaksab kõrvaldada temast 14 aastat noorem *Martula*, seda näitab alles tulevik.

J. Sarv.

KUUKIRI

EESTI KIRJANDUS

1939 ASUTATUD 1906. XXXIII

Ilmub iga kuu lõpul, piltidega.

Tegev ja vastutav toimetaja D. PALGI.

Toimetus:

P. ARISTE (rahvaluule), H. KRÜS (ajalugu), F. LINNUS (rahva-teadus), A. SAARESTE (keel), FR. TUGLAS (kirjandus).

Käsitöökirjade tagasisaatmiseks lisatagu postmargid ligi. Avaldatud käsitöökirjad hoitakse alal ainult sellekohasel soovil. Toimetus jätab enesele õiguse avaldada käsitöökirju lühendatud kujul.

Toimetus ja talitus: Eesti Kirjanduse Seltsi büroos, Aia 19, Tartus, telefon 43-00, avatud argipäevil kella 9—15.

Tellimishind: aastas 5 kr., poolaastas 2 kr. 50 s., veerandaastas 1 kr. 25 s., üksiknumber 50 senti. Aastakäik umb. 800 lk.

Tellimisi võtavad vastu talitus, kõik postiasutised, raamatukauplused ja Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmehed.

Postil kaotsiläänud numbrid saadetakse hinnata uuesti ainult siis, kui sellest on teatatud talitusele hiljemalt kuu aega pärast numbri korrapärasest ilmumisaega.

Üksiknumbrid on müügil järgmistes raamatukauplustes:

- Tartus: Eesti Kirjanduse Seltsi Büroo, Aia 19, tel. 43-00.
Akadeemiline Kooperatiiv, Ülikooli 15, tel. 20-63.
„Noor-Eesti“ k/ü, Rüütli 11.
K/ü. „Postimees“, Suurturg 16, tel. 22-50.
O/ü. J. G. Krüger, Rüütli 11, tel. 27-60.
„Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Rüütli 11, tel. 29-58.
- Tallinnas: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, Pikk 2, tel. (20)4-49
Suur-Karja 23, t. (2)15-31.
K/ü. „Rahvaülikool“, Jaani 6, tel. (20)6-66.
Harju 48, tel. (2)24-49.
A. Keisermann, Kinga 5, tel. (2)14-51.
- Narvas: „Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Hermanni 11.
- Viljandis: „Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Tartu 3.

Kuulutused teksti järel: lehekülj 75 kr., pool leheküljele 40 kr., veerand leheküljele 20 kr.

Varasemad aastakäigud. Aastakäigud I—XII (1906—1917) on müügil otsas. Saada on aastakäike XIII—XVIII (1918/19—1924) hinnaga à 3 kr. 60 s., XIX—XXIII (1925—1929) hinnaga à 5 kr. ja XXIV—XXXII (1930—1938) hinnaga à 6 kr., nahkköites 2 kr. kallim.

Mõningaid üksiknumbreid on saada alates 1907. aastast hinnaga 50 senti number.

Tellige raamatuid Eesti Kirjanduse Seltsilt! Saatke oma aadress nimestikkude ja tutvustajate saamiseks. Raamatukogude varustamine kõigi raamatutega. Raamatute köitmine. Nõudke tingimusi!

EESTI KIRJANDUSE SELTS

Aia 19, Tartu, tel. 43-00, posti jooksev arve 20-36.

Üksiknumbri hind 50 s.